

"Fribillettlovbryterne"

Mastergradsavhandling i rettssosiologi
Universitetet i Oslo, Det juridiske fakultet
Institutt for kriminologi og rettssosiologi

Maja Danielsen

Høst, 2011

”Fribillettlovbryterne”

Skrevet av Maja Danielsen

Leveret ved institutt for kriminologi og rettssosiologi høsten 2011

Veileder: Leif Petter Olaussen

Sammendrag

Denne avhandlingen retter søkelyset mot en liten gruppe lovbytere, som ofte blir betegnet som ”fribillettlovbryterne”. Fordi disse lovbyterne er blitt erklært strafferettslig utilregnelige, kan de ikke straffes for lovbruddene de begår. Lovbruddene er hovedsaklig vinningslovbrudd, men også mindre alvorlige former for blant annet vold, trusler og narkotikalovbrudd. Mange av ”fribillettlovbryterne” er psykotiske, og ikke motiverte til å ta imot behandling gjennom det psykiske helsevern. Ofte vil de heller ikke tilfredsstille vilkårene for tvangsinnleggelse, verken strafferettslig eller sivilt. Som følge av dette har det oppstått en rettstilstand der noen utilregnelige personer kontinuerlig begår lovbrudd i stort omfang, uten at de kan stoppes ved hjelp av rettslige midler.

I arbeidet med avhandlingen har jeg gått ut i fra en tese om at straffeloven er forankret i allmennmoraliske synspunkter. I den forbindelse har avhandlingens formål vært å undersøke alminnelige menneskers oppfatninger av dagens rettstilstand, og deres synspunkter på dilemmaene som reises i forhold til ”fribillettlovbryterne”. For å undersøke dette har jeg foretatt tre fokusgruppediskusjoner, der deltakerne ble bedt om å diskutere forskjellige case. Min hovedproblemstilling var: Hva mener deltakerne i undersøkelsen om situasjoner der psykisk syke ikke kan idømmes strafferettslige reaksjoner, når de får informerte og nyanserte bilder av slike situasjoner? Hovedproblemstillingen var delt inn i tre underproblemstillinger som jeg ønsket å utforske på bakgrunn av de empiriske data som ble innhentet i fokusgruppediskusjonene:

1. Hva oppfatter deltakerne som alvorlige/farlige lovbrudd?
2. Hvilke oppfatninger har deltakerne av psykisk syke lovbytere?
3. Hva (hvis noe) mener deltakerne bør gjøres i forhold til nåværende rettstilstand?

Avhandlingen er skrevet i kjølvannet av justis- og politidepartementets forslag om lovendringer for å fange opp ”fribillettlovbryterne”. På grunnlag av fokusgruppediskusjonene, har jeg drøftet ulike rettslige løsninger i forhold til denne problematikken.

I demokratiske rettstater har den allmenne rettsoppfatningen spilt en sentral rolle i forhold til rettssystemets funksjon, og i innføringen av rettslige vedtak. Det er sterke begrunnelser for at allmenn rettsoppfatning bør ha en slik sentral plass i forhold til rettsreglene og rettshåndteringen. I de senere årene har imidlertid forskningsundersøkelser vist at lovendringer og politikeres populistiske utspill kan være basert på feilaktige forestillinger av hva som er den konkrete rettsoppfatningen blant allmennbefolkningen. Med denne avhandlingen ønsker jeg å bidra til forskning som har som formål å avdekke allmenn rettsoppfatning.

Forord

Ved en tilfeldighet kom jeg over en artikkel om lovbrøttere som falt mellom alle stoler. Jeg ble straks nysgjerrig på å finne ut mer av hvordan det kunne ha seg at noen begikk lovbrudd uten at de ble ilagt noen form for reaksjon. I søken etter mer informasjon om denne gruppen, ble jeg dratt lenger og lenger inn i dilemmaer basert på grunnleggende verdikonflikter og motstridende prinsipper. Arbeidet med avhandlingen har vært en svært interessant og lærerik prosess, som bare er blitt mer engasjerende jo mer jeg har fordypet meg i det. I tillegg til at avhandlingen har gitt meg innsikt og kunnskap, har arbeidet med fokusgruppene gitt meg nyttig erfaring som jeg kommer til å ta med meg videre. Mange personer har hjulpet meg underveis i arbeidet med avhandlingen, men noen fortjener en spesiell takk.

Først og fremst ønsker jeg å takke alle deltakerne som stilte opp til fokusgruppediskusjonene. Jeg vet at dere har en travel hverdag, og jeg setter enorm pris på at dere tok dere tid til å dele av deres synspunkter og erfaringer. Det er deres synspunkter jeg har basert mine vurderinger på, hadde det ikke vært for dere ville ikke denne avhandlingen blitt til.

Jeg vil også takke mine kjære venninner Katarina, Lise, Elin og Benedikte for at dere stilte opp til testintervju, og ga meg mange nyttige tips og råd til forbedringer. Takk også til Line for at du alltid har tatt deg tid til å undersøke kompliserte spørsmål av juridisk karakter for meg, selv midt på natta!

Veilederen min Leif Petter fortjener også en stor takk, for å ha vært en svært motiverende veileder som alltid har vist interesse for mitt prosjekt. Du har gitt meg grundige tilbakemeldinger og vært både oppmuntrende og kritisk på en konstruktiv måte.

Bente Gerner ved Oslopolitiet har også vært svært imøtekommende og hjelpsom, i forhold til spørsmål jeg har hatt om ”fribillettlovbryterne”

Jeg vil også rette en takk til min smarte storesøster Lina, som mellom bleier og tåteflasker tok seg tid til å lese gjennom avhandlingen, og kom med gode råd til forbedringer. Takk også til Mamma og Pappa for idéer og innspill.

Mye av hjelpen jeg har fått har ikke vært direkte tilknyttet avhandlingen, men likevel vært helt uvurderlig for ferdigstillelsen. Blant disse vil jeg rette en særskilt takk til Mamma og min kjære Daniel, som begge har stått på og gjort en stor innsats for at jeg i størst mulig grad kunne konsentrere meg om skrivingen. Takk til Mamma for all barnepass. Takk til Daniel for at du arbeidet alle døgnetts tider for at jeg skulle få arbeide med avhandlingen på dagen, og sove om natta.

Til slutt, tusen takk til Sunniva som ved å sørge for at jeg tok meg tiltrengte pauser, forhindret meg i å skrive meg blind på oppgaven. Avvekslingene med deg har ført til at jeg stadig har vendt tilbake til avhandlingen med friske øyne. Jeg er sikker på at det har bidratt til å øke kvaliteten på avhandlingen.

Oslo, november 2011

Maja Danielsen

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING</u>	<u>1</u>
1.1	Tema, problemstillinger og hypoteser	1
1.2	Avklaring av begreper	4
1.3	Avhandlingens nytteverdi	5
1.4	Avgrensninger	6
1.5	Avhandlingens oppbygging	7
<u>2</u>	<u>FOKUSGRUPPER SOM METODE</u>	<u>9</u>
2.1	Hva er en fokusgruppe?	9
2.2	Mitt teoretiske utgangspunkt	10
2.3	Hvorfor jeg valgte fokusgrupper som metode	11
2.3.1	En kvalitativ metode	11
2.3.2	Fokusgrupper vs. individuelle intervjuer	12
2.3.3	En strukturert tilnærming	13
2.4	Case	14
2.4.1	Spørsmål	16
2.5	Testintervju	17
2.6	Deltakerne	18
2.6.1	Gruppenes sammensetting	18
2.6.2	Skal deltakerne kjenne hverandre?	19
2.6.3	Skal moderator kjenne deltakerne?	20
2.6.4	Rekrutteringen	21
2.6.5	Informasjonsskrivet	22
2.6.6	Utfordringer ved å rekruttere til fokusgrupper	23
2.7	Planlegging og organisering av fokusgruppene	23

2.8	Introduksjon til fokusgruppediskusjonene	24
2.9	Samspeilet mellom moderator og deltakerne	24
2.9.1	Noen refleksjoner rundt min rolle som moderator	26
2.10	Deltakernes meningsdannelser	27
2.11	Sosial kontroll	28
2.12	Å transkribere fokusgruppediskusjonene	30
2.13	Noen etiske refleksjoner	31
2.13.1	Troverdighet	32
2.13.2	Mulige skadevirkninger som følge av deltakelse i samfunnsvitenskapelig forskning	32
2.13.3	Etiske grunnprinsipper	33
2.13.3.1	Informert samtykke	33
2.13.3.2	Konfidensialitet	34
2.13.3.3	Konsekvenser som følge av deltakelse i prosjektet	35
2.14	Overførbarhet	36
3	<u>RETTSTILSTANDEN OG "FRIBILLETTLOVBRYTERNE"</u>	37
3.1	Strafferettens allmennmoralske fundament	40
3.1.1	Allmennmoralske refleksjoner på skyld og straff	41
3.2	Tilregnelighet – et vilkår for straff	41
3.2.1	Utilregnelighet og det biologiske prinsipp	42
3.2.2	Innvendinger mot det biologiske prinsipp	43
3.3	Vilkårene for dom på tvungent psykisk helsevern	46
3.3.1	Lovbrudd som ikke gir grunnlag for særreaksjonen	47
3.3.2	Bakgrunnen for innsnevringen av adgangen til å dømme utilregnelige	48
3.4	Hvilke muligheter gir lov om psykisk helsevern?	49
3.5	Hvem er "fribillettlovbryterne"? – To kartlegginger	52
3.6	Noen rettslige måter å fange opp "fribillettlovbryterne" på	55
3.6.1	Noen dilemmaer med tvangsinngrep overfor "fribillettlovbryterne"	56

3.7	Oppsummering	58
4	<u>FOKUSGRUPPEDISKUSJONENE</u>	60
4.1	Utarbeidelse av kategorier	60
4.2	Presentasjon av deltakerne	61
4.3	Deltakernes forutsetninger	62
4.4	Oppsummering av casene	63
4.5	Deltakernes forståelse av alvorlige lovbrudd	64
4.5.1	Samme lovbrudd, men ulike konsekvenser?	66
4.5.2	Lovbrudd innenfor interne miljøer	67
4.5.3	Deltakernes handlingsforståelse og identifikasjon med ofrene	68
4.5.3.1	Et verdig offer?	71
4.5.4	Angrep på politiet – mer eller mindre alvorlig?	73
4.5.5	Er Jonas farlig?	75
4.5.6	Når er det behov for samfunnsbeskyttelse?	76
4.6	Om fri vilje	79
4.6.1	Deltakernes syn på om Jonas er ansvarlig for handlingene sine	80
4.6.1.1	Skepsis til diagnosene	81
4.6.1.2	Hvorfor begår Jonas lovbrudd?	84
4.7	Deltakernes syn på hva som burde gjøres i forhold til Jonas	84
4.7.1	Straff eller hjelp? – Ja takk, begge deler.	85
4.7.2	Deltakernes begrunnelser for å straffe Jonas	85
4.7.3	Deltakernes begrunnelser for å behandle Jonas	87
4.7.4	Behandlingens innhold	89
4.7.4.1	Tvangsmedisinering	90
4.7.5	Behandlingens lengde	91
4.7.6	Deltakernes tiltro til ekspertene	92
4.7.7	Et økonomisk spørsmål?	92
4.7.8	Endringer i løpet av samtalene og stabilitet	93
4.8	Forskjeller mellom kvinner og menn?	94
4.9	Besvarelse av problemstillingene	95
4.9.1	Problemstilling 1: Hva oppfatter deltakerne som alvorlige/farlige lovbrudd?	95

4.9.2	Problemstilling 2: Hvilke oppfatninger har deltakerne av psykisk syke lovbreakere?	97
4.9.3	Problemstilling 3: Hva (hvis noe) mener deltakerne bør gjøres i forhold til nåværende rettstilstand?	98
5	RETTLIGE LØSNINGER	100
5.1	Justis- og politidepartementets forslag til lovendringer	100
5.1.1	Lovbrudd som kan gi grunnlag for tidsbegrenset særreaksjon	100
5.1.2	Hva innebærer tidsbegrenset særreaksjon?	101
5.1.3	Høringsinstansenes syn på forslagene	102
5.1.3.1	Synspunkter på forslag 1: Utvidelse av vilkårene for dom på tidsubestemt særreaksjon etter någjeldende regler	103
5.1.3.2	Synspunkter på forslag 2: En ny tidsbegrenset særreaksjon	103
5.2	Noen vurderinger av rettslige løsninger på "fribillettproblematikken"	105
5.2.1	En vurdering av departementets forslag 1: Utvidelse av vilkårene for dom på tidsubestemt særreaksjon etter någjeldende regler	106
5.2.1.1	Forslag til ytterligere utvidelser	108
5.2.2	En vurdering av departementets forslag 2: Innføring av en tidsbegrenset særreaksjon	110
5.2.3	Sivile løsninger på "fribillettproblematikken"	112
5.2.3.1	En utvidelse av virkeområdet til psykisk helsevernloven	112
5.2.4	Krav om årsakssammenheng som betingelse for utilregnelighet	116
5.3	Utvikling i retning av mindre tvang i psykiatrien og en hardere strafferettslig linje	118
	REFERANSELISTE	121
	Avis- og nettartikler	122
	Offentlige dokumenter	123
	Høringsnotater og høringsuttalelser	124
	Lover	127
	VEDLEGG	128

1 Innledning

”Tyven politiet ikke får straffet”, ”588 lovbrudd, kan ikke straffes”, ”150 kriminelle herjer fritt”¹ og lignende overskrifter har siden 2002 prydet avisartikler med jevne mellomrom.² Fra dette året trådte endringer i straffeloven i kraft, med den følge at enkelte lovbrøyttere falt utenfor strafferettslige bestemmelser. Reaksjonene som fulgte avisartiklene i den offentlige arenaen lot ikke vente på seg. I nettdebatter ga debattantene kraftig uttrykk for at rettstilstanden var provoserende og uakseptabel. Kommentarer som ”Nok en gang ser man at de kriminelle beskyttes med alle mulige midler”, ”heller borgervern enn lovløshet” og ”Slikt avskum ... trenger evig forvaring..” (VGDebatt, 2005) tegner et bilde av hvordan nettdiskusjoner rundt dette temaet forløp seg. I nettdebatter har ”alminnelige mennesker” mulighet til å uttrykke meningene sine. Nettdebatter kan imidlertid avfeies som useriøse, fordi synspunktene som kommer frem ofte er kontroversielle og lite gjennomtenkte. Personer som deltar i slike debatter er ikke nødvendigvis representative for resten av befolkningen, og mange ville antakeligvis uttrykt seg annerledes i mindre anonyme settinger. I denne avhandlingen vil jeg ved hjelp av case³ undersøke ”alminnelige menneskers” synspunkter på nåværende rettstilstand, der enkelte lovbrøyttere får såkalt ”fribillett” til å begå kriminelle handlinger.

1.1 Tema, problemstillinger og hypoteser

Tema for avhandlingen er psykotiske lovbrøyttere som vedvarende begår lovbrudd som ikke er alvorlige nok til at de kan dømmes til tvungen psykisk helsevern. Ofte oppfyller disse lovbrøytterne heller ikke vilkårene for sivile tvangsinngrep etter psykisk helsevernloven. I slike tilfeller havner de i et rettslig tomrom, der ingenting hindrer dem fra å fortsette med å begå lovbrudd. Fra justis- og politidepartementet er det nylig blitt

¹ Overskriftene er hentet fra Verdens Gang: (Hopperstad og Helsingeng, 2011); Aftenpostens nettavis: (Riaz 2, 2011) og Nettavisen: (Nettavisen, 2005).

² Heretter vil jeg alltid referere til kildehenvisningene i fotnoter, dersom det ellers ville vært tre eller flere kildehenvisninger i samme parentes.

³ Et case er et eksempel på en situasjon som tar utgangspunkt i et problem eller en utfordring.

fremmet forslag om lovendringer som kan fange opp disse lovbrύτεerne. I kjølvannet av lovforslagene, ønsker jeg å undersøke alminnelige menneskers holdninger og synspunkter overfor lovbrύτεere som ikke kan straffes. I den forbindelse vil jeg fremsette følgende hovedproblemstilling:

Hva mener deltakerne i undersøkelsen om situasjoner der psykisk syke ikke kan idømmes strafferettslige reaksjoner, når de får informerte og nyanserte bilder av slike situasjoner?

Problemstillingen er svært omfattende og jeg har derfor valgt å dele den inn i tre underproblemstillinger, som undersøkelsen av menneskers holdninger til de såkalte ”fribillettlovbrύτεerne” vil ta utgangspunkt i:

1. Hva oppfatter deltakerne som alvorlige/farlige lovbrudd?
2. Hvilke oppfatninger har deltakerne av psykisk syke lovbrύτεere?
3. Hva (hvis noe) mener deltakerne bør gjøres i forhold til nåværende rettstilstand?

Den første (under)problemstillingen tar utgangspunkt i deltakernes synspunkter på lovbrudd, med vekt på hvilke lovbrudd deltakerne oppfatter som alvorlige eller farlige. At et lovbrudd regnes som alvorlig, betyr ikke nødvendigvis at det anses som farlig, eller omvendt. De fleste vil nok imidlertid regne farlige lovbrudd som alvorlige. Interessante spørsmål i denne sammenheng er: Hvilke faktorer legger deltakerne vekt på i vurderingen av lovbruddenes alvorlighetsgrad og farlighet? Hvor går grensen på når lovbrudd blir alvorlige/farlige? Hvilke lovbrudd kan *ikke* betegnes som farlige? Hvilke handlinger bør samfunnet ha rett på beskyttelse mot? I forarbeidene til de strafferettslige særreaksjonene har lovbrudd som begås av ”fribillettlovbrύτεerne” blitt betegnet som ”plagsomme” (Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner, 1974, s. 79-80). Min for forståelse er at mange regner flere lovbrudd som alvorlige/farlige enn det vilkårene for dom på tvungent psykisk helsevern forutsetter. En begrunnelse for denne forståelsen er undersøkelser som har vist at allmennbefolkningen har overdrevne oppfatninger av sammenhengen mellom psykiske lidelser og farlighet (Høyen og Dalgard, 2002, s. 284-285). Jeg vil på grunnlag av dette

utlede følgende hypotese: Deltakerne vil anse ”fribillettlovbryternes” lovbrudd som mer alvorlige/farlige enn det som legges til grunn i straffeloven.

Alminnelige menneskers forståelse av personer med psykiske lidelser, fører meg til den andre problemstillingen. Den omhandler deltakernes oppfatninger av lovbrytere med psykiske lidelser. I den forbindelse ønsker jeg å utforske om deltakerne er enige i det grunnleggende prinsippet om at alvorlig psykisk syke lovbrytere ikke bør straffes. Et interessant spørsmål i denne sammenheng er når deltakerne mener at en person ikke er ansvarlig for sine handlinger. Media spiller en viktig rolle som kunnskapsformidler, og dermed også i utformingen av allmenne rettsoppfatninger (Gray, 2009, s.51). I media fokuseres det ofte på lovbrudd begått av psykisk syke personer (Høyer og Dalgard, 2002, s. 283-284). I den forbindelse melder avisoverskriftene ofte om lovbrytere som ikke kan straffes på grunn av psykisk sykdom. Medias fremstillinger kan skape et skjevt bilde av omfanget lovbrytere som blir erklært straffrie på grunn av psykose. Dette kan undergrave befolkningens tillitt til psykiatrien. I denne sammenheng vil jeg utlede en hypotese om at deltakerne er skeptiske til at psykotiske lovbrytere ikke skal straffes, i det minste i den utstrekning norsk lovgivningen åpner for.

Den tredje problemstillingen stiller spørsmål om deltakerne mener at noe bør gjøres for å endre på situasjonen, der enkelte psykisk syke ikke kan hindres fra å begå kriminelle handlinger. Hvordan bør samfunnet ta tak i problemer som oppstår med psykotiske lovbrytere? Hvem sitt ansvarsområde hører denne gruppen under? Jeg forutsetter at deltakerne ikke kjenner til, eller har reflektert noe særlig over, de tildels motstridende interessene som ligger til grunn for situasjonen med ”fribillettlovbryterne”. I forhold til lovbrudd antar jeg at de fleste deltakerne vil identifisere seg med ofrene, og dermed legge vekt på ofrenes rettigheter. Det skyldes at alminnelige menneskers rettsfølelse er basert på subjektive synspunkter. Med utgangspunkt i et slikt perspektiv, er min hypotese at deltakerne mener at det er behov for en reaksjon som hindrer ”fribillettlovbryterne” fra å begå nye lovbrudd, og at de vil argumentere for dette ut i fra verdier som ligger tett opp til samfunnsborgeres rett på beskyttelse.

De tre problemstillingene reiser spørsmål som er blitt grundig diskutert på politiske, juridiske, filosofiske, medisinske og andre vitenskapelige arenaer. Jeg vil besvare

problemstillingene på grunnlag av fokusgruppediskusjoner, der deltakerne diskuterer temaer knyttet til problemstillingene. Formålet med fokusgruppeundersøkelsen er å belyse alminnelige menneskers synspunkter på dilemmaene som problematikken rundt "fribillettlovbryterne" skaper.

1.2 Avklaring av begreper

Før jeg redegjør videre for temaet og problemstillingene mine, vil jeg avklare noen begreper som jeg kommer til å bruke. Det første begrepet er "alminnelige mennesker". Med "alminnelige mennesker" mener jeg først og fremst mennesker som ikke er eksperter eller profesjonelle i forhold til avhandlingens tema. Andre ord for "alminnelige mennesker" er offentligheten, publikum, befolkningen, mannen i gaten, vanlige mennesker og folk flest. Begrepet "alminnelige mennesker" er sosialt konstruert, mennesker trer inn og ut av denne rollen (Tranøy, 1998, s. 114). Eksperter er også alminnelige mennesker når de holder på med gjøremål som ikke er relatert til deres ekspertområde.

Andre begreper jeg ønsker å avklare er "rettsoppfatning" og "rettsfølelse". I avhandlingen min vil begrepet "rettsoppfatning" sikte til hvordan alminnelige mennesker forstår gjeldende lov og rett i et samfunn og hva de mener er rett og galt. "Rettsfølelse" er et begrep som i stor grad overlapper begrepet "rettsoppfatning", men det sikter til alminnelige menneskers *følelser* av hva som rettslig sett er godt eller ondt, rett eller galt. "Rettsfølelse" er altså et sterkere ladet begrep enn "rettsoppfatning". Begge begrepene anvendes innenfor det juridiske fagfeltet, og jeg kommer til å veksle mellom disse i avhandlingen.

Jeg kommer også til å veksle mellom begrepene særreaksjon og dom på tvungent psykisk helsevern. Per i dag finnes det tre typer særreaksjoner,⁴ men det er kun dom på overføring til tvungent psykisk helsevern som er relevant for avhandlingens tema. Siden "dom på overføring til tvungent psykisk helsevern" er et langt og kronglete uttrykk, kommer jeg ofte bare til å anvende begrepet "særreaksjon". Med mindre noe annet er

⁴ Forvaring, tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg

spesifisert, vil jeg alltid sikte til dom på overføring til tvungent psykisk helsevern når jeg bruker dette begrepet.

Det siste begrepet jeg ønsker å redegjøre for er ”fribillettlovbryterne”. Dette noe sleivete uttrykket er hentet fra media, men uttrykket er også blitt brukt i forbindelse med stortingsdebatter, faglige seminarer, høringsuttalelser og utredninger.⁵ Jeg bruker gjennomgående dette uttrykket i avhandlingen, fordi det er mer leservennlig enn å skrive ”vanekriminelle som begår mindre alvorlig kriminalitet, og derfor ikke kan imøtegås med noen form for rettslig regulering”. Det ligger altså ingen skjulte budskap eller antydninger bak min bruk av dette begrepet.

1.3 Avhandlingens nytteverdi

Forskningsprosjektets nytteverdi ligger primært i undersøkelsen av rettsoppfatninger i forhold til aktuelle rettslige problemstillinger. I forhold til rettspolitiske spørsmål blir det ofte vist til den allmenne rettsoppfatningen, som støtte for argumenter. I forbindelse med ”fribillettproblematikken” hevdet vararepresentant for Høyre Akershus tidligere i år at det strider mot den allmenne rettsfølelse at lovbrudd begått etter nøye planlegging og overveielse ikke får konsekvenser (Stortingsmøte, 5.4.11). Selv om representantens påstand høres logisk ut, bør det utvises forsiktighet med å påberope seg allmenn rettsfølelse uten å vise til empirisk forskning som underbygger dette.

I sin undersøkelse som omhandlet innesperring og løslatelse av psykisk syke lovbrytere, viste Boyd-Caine at beslutningstakere innenfor det psykiske helsevern konstruerte egne oppfatninger av allmenne synspunkter, som ikke nødvendigvis stemte overens med virkeligheten (2010, s. 106-142). Boyd-Caines funn føyer seg inn forskning som viser at det ikke er gitt hva den allmenne rettsoppfatning faktisk er.⁶ Det er derfor behov for flere empiriske undersøkelser som kan belyse dette. Ofte baseres oppfatninger av den allmenne rettsfølelsen på meningsmålinger, som kun danner et overfladisk og unyansert

⁵ Se for eksempel G.K. Gjuls og O.E. Dørums uttalelser i stortingsmøte, 13.03.02; Tverrfaglig seminar om rus, psykiatri og kriminalitet, 2010; høringsuttalelser til Høringsnotat 2, 2010; Mæland, Sagfossen og Revis, 2008.

⁶ Se for eksempel Balvig, 2006 og Olaussen, 2010.

bilde av menneskers synspunkter (Wood, 2009, s.44). I et demokratisk samfunn kan samfunnsborgerne stemme over hvem som skal representere deres interesser. Det forventes dermed at samfunnsborgernes synspunkter blir tatt hensyn til i diverse politiske spørsmål (Wood, 2009, s. 33). En betingelse for dette er imidlertid at beslutningstakerne har et korrekt bilde av hva som faktisk er den allmenne rettsoppfatningen.

Det er blitt hevdet at allmenn rettsoppfatning bør utgjøre fundamentet for lovverket, og at det er samfunnsborgernes stemme som gir staten legitimitet og autoritet (Green og Faulkner sitert i Wood, 2009, s. 34). I forbindelse med høringsrundene til justis- og politidepartementets lovforslag, er det de profesjonelle instansene som har fått anledning til å uttale seg. Selv om disse instansene også utgjør en del av allmennheten, forblir alminnelige menneskers meninger om nåværende rettsstilstand og departementets lovforslag uklare. Hvorvidt menneskers holdninger, synspunkter, oppfatninger og verdier er i samsvar med nåværende rettsstilstand eller lovforslaget, mener jeg har relevans for om forslaget bør vedtas eller ikke.

1.4 Avgrensninger

Avhandlingens tema omfatter psykotiske vanelovbrytere som ikke kan ilegges dom på tvungent psykisk helsevern, fordi lovbruddene de begår ikke anses som alvorlige nok. Psykotiske lovbytere som begår mer alvorlig kriminalitet som drap, voldtekt eller grove former for vold, faller altså utenfor avhandlingens tema. Jeg kommer til å fokusere på lovbytere som er strafferettslig utilregnelige på grunn av psykose. Utilregnelige lovbytere som følge av psykisk utviklingshemming eller bevisstløshet i handlingsøyeblikket,⁷ vil altså ikke få plass innenfor avhandlingens rammer. Det samme gjelder de strafferettslige særreaksjonene forvaring og tvungen omsorg, for henholdsvis tilregnelige og psykisk utviklingshemmede lovbytere. Disse to særreaksjonene omfattes heller ikke av justis- og politidepartementets forslag (Presiserende merknader, 2010.) En forutsetning for definisjonen ”fribillettlovbyter” er at det dreier seg om lovbytere som vedvarende begår lovbrudd i stort omfang. Selv

⁷ Jf. strl § 44

om man aldri kan forutse om en person vil begå nye lovbrudd, tyder ”fribillettlovbryternes” hyppige kriminelle aktivitet på at risikoen er stor. Med utgangspunkt i dette, kommer jeg ikke til å legge vekt på en nærmere utdyping av gjentakelsesfare og risikovurdering i forhold til ”fribillettlovbryterne”, selv om jeg mener at slike vurderinger reiser både viktige og kontroversielle spørsmål.

1.5 Avhandlingens oppbygging

Avhandlingen min er firedelt. Den innledes med et metodekapittel der jeg redegjør for mitt valg av metode, samt fremgangsmåten i forhold til fokusgruppeundersøkelsene. I denne sammenheng drøfter jeg metodiske styrker og svakheter ved fokusgrupper, og gir eksempler fra egne undersøkelser. Jeg reflekterer også over noen etiske prinsipper, som er knyttet til fremgangsmåten min.

Etter metodekapittelet presenteres rettstilstanden med ”fribillettlovbryterne”. Denne delen av avhandlingen er i stor grad beskrivende. Formålet er å gi leseren et helhetlig bilde av hvilke prinsipper, rettsregler, erfaringer og vurderinger som ligger til grunn for situasjonen med ”fribillettlovbryterne”. Kapittelet innledes med enkelthistorier fra virkeligheten som omhandler lovbrudd begått av denne gruppen lovbrytere. I den sammenheng fokuserer jeg på forholdet mellom lovbryterne og ofrene. Deretter presenteres min forståelse av at strafferettslige prinsipper er forankret i allmennmoral. I forbindelse med strafferettslige prinsipper, drøfter jeg prinsippet som ligger til grunn for utilregnelighetsvurderingen i norsk strafferett. Deretter går jeg gjennom de strafferettslige vilkårene for idømmelse av tvungen psykisk helsevern, samt de sivilrettslige vilkårene for tvungen psykisk helsevern etter psykisk helsevernloven. For å gi leseren et bilde av hva som kjennetegner den typiske ”fribillettlovbryter”, gir jeg en statistisk beskrivelse av denne gruppen basert på to kartlegginger. Til slutt gjør jeg kort rede for noen konklusjoner i etterkontrollen av utilregnelighet og de strafferettslige særreaksjonene, og analyserer noen dilemmaer som inngrep overfor utilregnelige lovbytere skaper.

Den tredje delen av avhandlingen presenterer analysen av fokusgruppeundersøkelsene. Funnene omfatter deltakernes kunnskap om avhandlingens tema, deltakernes forståelse

av alvorlige lovbrudd, deltakernes syn på ansvar og fri vilje, og deltakernes synspunkter på hva som bør gjøres med ”fribillettlovbryterne”. Samhandlingen mellom deltakerne vil være relevant i analysen, men det er innholdet i hva deltakerne forteller som har forrang. Mot slutten av kapittelet vurderer jeg om det finnes noen mønstre i forhold til deltakernes synspunkter og deres demografiske variabler. Jeg avslutter kapittelet med å svare på de tre problemstillingene som jeg tidligere har fremsatt.

I forlengelse av problemstillingene, drøfter jeg noen rettslige løsninger i avhandlingens fjerde og siste del. Funnene fra fokusgruppediskusjonene vil ha innflytelse på vurderingene mine. I kapittelet legger jeg frem justis- og politidepartementets to forslag til lovendringer som omfatter ”fribillettlovbryterne”. Videre oppsummerer jeg høringsinstansenes synspunkter på disse to forslagene. På bakgrunn av høringsinstansenes uttalelser, fokusgruppedeltakernes synspunkter og egne refleksjoner rundt ”fribillettproblematikken”, vurderer jeg til slutt departementets forslag, samt andre rettslige løsninger som kan anvendes i forhold til situasjonen med ”fribillettlovbryterne”.

2 Fokusgrupper som metode

Fokusgrupper er tradisjonelt sett ikke blitt anvendt innenfor samfunnsvitenskapelig forskning. Blant annet på grunn av vanskeligheter med å analysere diskusjonene, har akademikere tidligere utelukket fokusgrupper som forskningsmetode. Fra 1980-årene økte imidlertid bruken av fokusgrupper blant akademikere (Krueger og Casey, 2009, s. 145), men fokusgrupper er fremdeles ikke ett typisk metodevalg innenfor samfunnsvitenskapen. Jeg vil derfor å innlede dette kapittelet med å forklare hva fokusgrupper er, og hensikten med å bruke fokusgrupper i forskning.

2.1 Hva er en fokusgruppe?

Enhver diskusjon i grupper kan oppfattes som fokusgrupper, så lenge moderatoren oppmuntrer til diskusjon, og følger med på samtalen mellom deltakerne. Moderatoren må i tillegg ha planlagt gruppens sammensetting på forhånd, og være forberedt med materialet som skal brukes, og hvilke temaer han ønsker diskutert. Under diskusjonen må moderatoren sørge for at samtalen holdes i gang, og at den tar for seg de temaene han ønsker belyst. Moderatoren bør få deltakerne til å utdype sine meninger, og interessante innfallsvinkler som dukker opp. Til slutt er det viktig at moderatoren er oppmerksom på interaksjonen mellom deltakerne i gruppene (Barbour, 2007, s. 2-3).

Hensikten med fokusgrupper er at deltakerne skal dele sine synspunkter og diskutere med hverandre, uten at de nødvendigvis kommer til en enighet. Det er utvekslingen av meninger og oppfatninger mellom deltakerne som er mest relevant for forskeren. I fokusgrupper kan dynamikken mellom deltakerne være vel så viktig som utfallet av diskusjonen (Barbour, 2007, s. 31). Fokusgrupper skiller seg fra gruppeintervjuer, ved at sistnevnte ofte foregår slik at moderatoren har en liste med spørsmål, som han stiller alle deltakerne i tur og orden (Barbour, 2007, s. 2). I fokusgrupper er det lagt større vekt på samhandlingen mellom deltakerne (Halkier, 2010, s. 10). Det er diskusjonene som legger det empiriske grunnlaget for datainnsamlingen. For å søke etter et mønster i deltakernes oppfatninger og synspunkter, må forskeren arrangere flere fokusgrupper (Krueger og Casey, 2009, s. 2). Ved å sammenlikne diskusjonene, kan forskeren få en forståelse av hvordan mennesker tenker og føler om bestemte temaer.

2.2 Mitt teoretiske utgangspunkt

”Forskerens vitenskapsteoretiske forankring har ... betydning for hva hun eller han søker informasjon om, og danner et utgangspunkt for den forståelsen forskeren utvikler” (Thagaard, 2003, s. 33). Metodevalget mitt er ikke bare preget av forforståelsen, problemstillingene og hypotesene mine, men også av mitt teoretiske utgangspunkt. Jeg ønsker derfor å presentere mitt vitenskapsteoretiske ståsted før jeg gjør rede for mitt valg av metode.

Slik jeg ser det er menneskers holdninger, oppfatninger, synspunkter og kunnskap et produkt av sosiokulturell tilhørighet, der sosial samhandling har særlig betydning. Da deltakerne diskuterte i fokusgruppene, brakte de med seg meninger og forforståelser, som var etablert og dannet i forkant av diskusjonene. Deltakernes forståelser og forutsetninger bar preg av tidligere erfaringer, skapt gjennom interaksjon med andre mennesker. Gjennom samhandlingen i fokusgruppene ble deltakernes meninger utfordret, og i noen tilfeller endret. Konstruksjonen av ny kunnskap ble skapt gjennom deltakernes meningsdannelse ved at deltakerne lærte av hverandre. Mitt syn at deltakernes forståelser av fenomener er et produkt av sosial samhandling og sosiokulturell tilhørighet, plasserer meg innenfor den sosialkonstruktivistiske tradisjonen. En sosialkonstruktivistisk posisjon krever at jeg anser mine egne tolkninger og oppfatninger av fokusgruppediskusjonene som biased,⁸ fordi mine observasjoner også er preget av min egen sosiokulturelle samhandlingsbakgrunn.

Sosialkonstruktivisme kjennetegnes ved at den utfordrer forståelser av naturen og verden som ofte tas for gitt. Sosialkonstruktivistene forfekter at kunnskapen mennesket tilegner seg er historisk og kulturell spesifikk. Menneskets observasjoner er ikke en direkte oppfatning av virkeligheten, men preget av sosiale konstruksjoner, som er oppstått gjennom sosial samhandling i det daglige liv. De sosiale konstruksjonene påvirker menneskers handlinger (Burr, 2003, s. 2-6). For eksempel vil de sosiale konstruksjonene som skaper rådende forestillinger om personer med psykiske lidelser, ha innvirkning på hvordan disse menneskene blir behandlet.

⁸ Bias er en predisposisjon som påvirker synspunkter, forestillinger, idéer, preferanser m.m.

Realisme kan anses som et motstykke til sosialkonstruktivisme. Realister hevder at det eksisterer en ekstern verden, uavhengig av menneskenes forestillinger og oppfatninger av den. Menneskets forestillinger er underlagt denne reelle verden, selv om de ikke alltid reflekterer, eller oppfatter verden på samme måte. I prinsippet kan mennesket imidlertid erverve seg kunnskap om den virkelige verden (Burr, 2003, s. 22-23 og 95). I samsvar med den realistiske posisjonen, mener jeg at det finnes en virkelig verden utenfor menneskets sosiale samhandling. Dersom alt blir ansett som relativt, ville det bli vanskelig å argumentere for hva som er moralsk rett og galt (Burr, 2003, s. 23). Min forståelse er altså at menneskets kunnskap og oppfatninger i stor grad er preget av kulturell og sosial samhandling, i tillegg til at det eksisterer sannheter i naturen som i er tilgjengelige for menneskets persepsjoner. Vitenskapsteoretisk befinner jeg meg altså i en posisjon mellom sosialkonstruktivisme og realisme, og vil definere meg selv som en kritisk realist.

2.3 Hvorfor jeg valgte fokusgrupper som metode

Målet med undersøkelsen min var å produsere kunnskap om folks holdninger og meninger rundt problemstillinger overfor ”fribillettlovbryterne”. Det er flere grunner til at jeg mente at fokusgrupper egnet seg best til å produsere kunnskap om folks meninger på dette feltet.

2.3.1 En kvalitativ metode

En av årsakene til at jeg valgte fokusgrupper var at jeg ønsket å benytte meg av en metode som satte i gang refleksjoner hos deltakerne, og åpnet for læring. Jeg mente at dette ville gi meg en større innsikt i folks egentlige holdninger, oppfatninger, meninger og normer. Et kvalitativt metodevalg er, etter min mening, en forutsetning for å danne forståelse av hvordan folk tenker og hvorfor de tenker slik. Fokusgrupper egner seg til å produsere kvalitative data ved at relativt få personer diskuterer konkrete temaer, og jeg som moderator har mulighet til å få utdypet det jeg finner interessant. Samtalene mellom deltakerne ga meg innsikt i hvordan de tenkte og oppfattet situasjoner relatert til lovbrudd. Dette ga grunnlag for videre fortolkninger av deltakernes uttalelser.

I motsetning til kvantitativ metode, gir kvalitativ metode nærhet til informantene man forsker på (Thagaard, 2003, s. 17). En fordel med denne nærheten var at deltakerne fikk mulighet til å spørre meg dersom det var noe de lurte på, noe de syntes var vanskelig eller uklart. Hvordan psykotiske lovbrystere håndteres innenfor rettsvesenet er ikke allmennkunnskap. Temaene som dukket opp i løpet diskusjonene var ukjente for de fleste deltakerne. Fokusgruppene ga deltakerne, og meg som moderator, mulighet til å avklare misforståelser, og deltakerne fikk innblikk i andres synspunkter og perspektiver. Ved å erverve seg mer kunnskap og innsikt gjennom samhandling med de andre deltakerne, fikk de muligheten til å danne seg nyanserte bilder som grunnlag for å vurdere eget ståsted. Etter min mening bidro dette til at empirien belyste det undersøkelsen tok sikte på å belyse, altså menneskers konkrete rettsoppfatninger. Dette styrket gyldigheten av de innsamlede data i fokusgruppene.

2.3.2 Fokusgrupper vs. individuelle intervjuer

Innenfor kvalitativ metode er det vanlig å benytte seg av individuelle intervjuer. Jeg vurderte dette først, men kom frem til at et mer treffende metodevalg ville være fokusgrupper. Folk i grupper kan utfordre hverandre på måter jeg selv ikke har tenkt over. Som menneske vil jeg aldri kunne gå helt bort i fra min subjektive forståelse av hvordan verden fungerer. Min subjektive forståelse preger alt jeg foretar meg, inkludert utarbeidelse av intervjuguide til gruppene. Dermed ble temaene og spørsmålene jeg stilte til en viss grad låst innenfor mine oppfatninger og tenkemåte. Ved å gi deltakerne mulighet til å henvende seg til hverandre, kommentere hverandres uttalelser og stille hverandre spørsmål, håpet jeg på å kunne avdekke andre interessante innfallsvinkler, som i større grad var løsrevet fra min forforståelse.

Ved å bruke fokusgrupper kunne jeg dessuten samle flere deltakere samtidig, og dermed få frem flere stemmer og perspektiver i samme intervju. Med tanke på masteroppgavens tidsrammer, mente jeg at dette var en noe mer effektiv metode enn å holde et tilsvarende antall individuelle intervjuer. I et individuelt intervju vil intervjupersonen ofte forsøke å svare på de spørsmål som blir stilt, selv når han ikke har noe å tilføye. Det er ikke på samme måte nødvendig i en fokusgruppe at hver deltaker svarer på hvert spørsmål. Selv om forskeren har mer tid per person i individuelle intervjuer er det, etter

min mening, ingen garanti for at det kommer frem mer relevant informasjon. Det må imidlertid fremheves at fokusgrupper ikke må anses som en lettvint løsning, noe som også presiseres i fokusgruppelitteraturen. Det skyldes blant annet at organiseringen av fokusgrupper og arbeidet med analysering av diskusjonene er svært tidkrevende (Barbour, 2007, s. 42).

Synspunkter som deltakerne uttrykker i fokusgrupper er ikke alltid de samme som synspunkter de uttrykker privat, for eksempel i individuelle intervjuer (Barbour, 2007, s. 47). Deltakernes meninger kan ha vært påvirket av gruppesituasjonen og de andre deltakerne. Dette kan brukes som et argument mot å undersøke folks synspunkter ved hjelp av fokusgrupper. På den annen side har ikke forskeren noen garanti for at intervjupersoner fremstiller saker på en objektiv måte i individuelle intervjuer heller. For eksempel kan forskerens nærvær alene påvirke hva intervjupersonen sier. Dersom spørsmålene er sensitive, er sannsynligheten større for at forskeren får et svar som er påvirket av situasjonen og andres nærvær. Det kan argumenteres for at spørsmål som omhandler personers private meninger alltid vil være sensitive. For å undersøke folks meninger overfor psykotiske lovbrøttere, kreves det imidlertid ikke at man stiller spørsmål om intime detaljer som for eksempel etnisk tilhørighet, seksuell legning, trosoverbevisning, politiske ståsted, kriminell fortid eller medisinsk bakgrunn. At spørsmålene mine ikke var av en særlig sensitiv karakter, styrket sannsynligvis deltakernes troverdighet.

2.3.3 En strukturert tilnærming

Det finnes ulike tilnærmingsmåter innenfor kvalitativ metode. En tilnærmingsmåte er den eksplorerende, der forskningen ofte foregår på områder det i liten grad er blitt forsket på tidligere. Et kjennetegn ved den eksplorerende tilnærmingen er at forskeren ikke har en definert problemstilling. En annen tilnærmingsmåte er den strukturerte, der forskeren har relativt godt definerte problemstillinger. I en strukturert tilnærming blir datainnsamlingen og analysen definert i forhold til problemstillingene. Formålet med den strukturerte tilnærmingsmåten kan være å videreutvikle en allerede eksisterende teori, eller utarbeide nye teoretiske perspektiver (Thagaard, 2003, s. 15-16). Ettersom

jeg har brukt konkrete problemstillinger og hypoteser, kan tilnærmingsmåten min plasseres blant de strukturerte.

Når forskeren har konkrete problemstillinger og hypoteser som han ønsker å finne ut av, er det en fordel å ha mulighet til å styre samtalen til personene det forskes på. Ved å anvende fokusgrupper, kan forskeren samle inn konsentrert og detaljert informasjon, om et bestemt tema på kort tid. Temaet for oppgaven min: folks holdninger til utilregnelige vanelovbrytere som begår mindre alvorlige lovbrudd, er relativt snevert. For å undersøke hvordan folk tenker rundt denne gruppen lovbrytere, var det nødvendig for meg å sette premissene for samtalerne og sørge for at deltakerne holdt seg til tema. Det gjorde jeg ved å bruke case.

2.4 Case

Intervjuguiden min besto av fem case med påfølgende spørsmål, i tillegg til fem generelle sluttspørsmål. Jeg valgte å bruke case fordi jeg mente at det var den mest egnede metoden å undersøke folks meninger på. Ved å presentere deltakerne for en konkret og nyansert situasjon, ga jeg dem et grunnlag som de skulle ta stilling til. Ettersom temaene for diskusjonene kunne være ukjente for deltakerne, mente jeg at spørsmål alene ikke var tilstrekkelig for å undersøke deres meninger. Case regnes dessuten som godt egnet til å sette i gang diskusjoner, som kan avspeile sosiale normer (Halkier, 2010, s. 54).

Mine fem case handlet om en fiktiv person, ”Jonas”, som begikk lovbrudd. Jonas var psykotisk, og lovbruddene han begikk var ikke alvorlige nok til å rammes av nåværende straffelovgivning. Bakgrunnen for casene om Jonas er tidligere rettsavgjørelser og nyhetsartikler. I tillegg har jeg fått tildelt, av prosjektleder for VIC-prosjektet⁹ i Oslo, noen eksempler på typiske lovbrudd som begås av lovbrytere i ”fribillettgruppen”. På bakgrunn av dette har jeg, ved hjelp av casene, forsøkt å tegne et bilde av en typisk ”fribillettlovbryter”.

⁹ VIC står for “Very Important Criminals”. Prosjektet startet i 2005 og har fokus på gjengangere bak blant annet vinningskriminalitet (Nærlund, 2008).

Hvert case innledes med bakgrunnshistorien om Jonas. I bakgrunnshistorien har jeg beskrevet Jonas som en paranoid schizofren person. Paranoid schizofreni er den vanligste diagnosen som blir gitt lovbreakere som erklæres psykotiske (Hartvig, 2008, s. 10). Jeg har beskrevet symptomene til Jonas uten å bruke ord som hallusinasjoner og tvangstanker. Jeg har heller ikke skrevet at Jonas er schizofren eller psykotisk. Jeg valgte å utelate disse ordene, fordi det skulle komme naturlig frem av beskrivelsen at Jonas var alvorlig psykisk syk. Dersom deltakerne ble informert om at Jonas var paranoid schizofren, kunne det påvirke deres synspunkter, ettersom schizofreni er en sykdom som vanligvis oppfattes som svært alvorlig. Jeg ønsket å få deltakernes egen vurdering av Jonas' mentale tilstand, og livssituasjon for øvrig, ut i fra beskrivelsen gitt i bakgrunnshistorien.

I det første caset nevnes ikke hvilke typer lovbrudd Jonas begikk. Hensikten med caset var å undersøke deltakernes grunnleggende tenkemåter, i forhold til psykisk syke personer som begår lovbrudd. Var deltakerne enige i at psykisk syke mennesker ikke burde straffes, slik den allmenne rettsoppfatning er forutsatt i forarbeidene? (Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 25, første spalte; Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner, 1974, s. 162). Jeg ønsket altså å avklare deltakernes grunnleggende holdninger overfor psykisk syke lovbreakere og straff, uavhengig av hvilke lovbrudd som ble begått. Dette fungerte imidlertid ikke etter planen, da de fleste deltakerne tok utgangspunkt i butikknaskingen beskrevet i bakgrunnshistorien, og diskuterte case 1 i forhold til disse lovbruddene.¹⁰ Jeg mener likevel at jeg fikk belyst deltakernes synspunkter på psykisk syke lovbreakere og straff andre steder i diskusjonene.

De påfølgende casene tar for seg ulike eksempler på lovbrudd. Hensikten var å undersøke om lovbruddstypen hadde betydning for deltakernes synspunkter på hva som burde gjøres med psykisk syke lovbreakere. Hvor mente deltakerne at grensen gikk for hva samfunnet kunne akseptere av lovbrudd begått av psykisk syke? I case to og tre, henholdsvis "kjøpmannscaset" og "boligområdeaset", presenterer jeg to situasjoner med vinningslovbrudd. I kjøpmannscaset beskrives tyverier og innbrudd begått i

¹⁰ Senere i avhandlingen har jeg valgt å kalle det første caset for "butikknaskingaset".

butikker, og i boligområdecaset beskrives de samme forbrytelsene begått i private hjem. Offeret i kjøpmannscaset ga jeg et konkret ansikt i form av en kjøpmann. Dette gjorde jeg på bakgrunn av en hypotese om at vinningskriminalitet i butikker ofte oppfattes som offerløse. Det fjerde og femte caset omfatter narkotikalovbrudd, trusler og vold. Jeg har valgt å kalle det fjerde caset for ”trusselcaset”, fordi Jonas truer en annen rusmisbruker med kniv på grunn av narkotikagjeld. Det femte caset har jeg kalt ”politicaset”, fordi Jonas utøver vold mot en politimann. Lovbruddene i de to siste casene foregår innenfor interne miljøer.

2.4.1 Spørsmål

Etter hvert case fulgte flere spørsmål som deltakerne skulle diskutere seg i mellom. Det var stort sett de samme spørsmålene som gikk igjen. Det skyldtes at jeg ønsket å fange opp forskjeller i deltakernes synspunkter, etter hvert som situasjonene beskrevet i casene endret seg. Spørsmålene fungerte mest som en huskeliste for meg, ettersom deltakernes samtaler naturlig kom inn på flere av temaene som spørsmålene skulle dekke. Det spilte ingen rolle at diskusjonene ikke tok for seg spørsmålene i samme rekkefølge jeg hadde skrevet dem ned i. Spørsmålene var imidlertid gode å ha der samtalen stoppet opp, eller beveget seg utenfor tema. Jeg stilte også spørsmål som ikke sto i intervjuguiden, for eksempel der jeg ønsket å få interessante synspunkter utdypet. Siden jeg ikke var bundet til å holde meg til spørsmålene, kan intervjuguiden min karakteriseres som halvstrukturert.

Krueger og Casey 2009 identifiserer noen vilkår som spørsmål til en fokusgruppe bør oppfylle. Et av vilkårene er at spørsmålene bør invitere til samtale. Andre vilkår er at man må bruke ord som deltakerne selv ville brukt, og at spørsmålene må være tydelige og åpne (Krueger og Casey, 2009, s. 36-38). Etter min mening er de tre siste vilkårene forutsetninger for at spørsmålene nettopp skal invitere til samtale. Spørsmålene må altså være forståelige, tydelige og åpne. Jeg syntes det var utfordrende å formulere spørsmål på en måte som tilfredsstilte disse vilkårene, samtidig som de skulle dekke problemstillingene, uten å være ledende. Jeg forsøkte å gjøre de første spørsmålene svært generelle, for at jeg i første omgang skulle få deltakernes umiddelbare respons på

situasjonene beskrevet i casene, uten at jeg ledet dem inn på noen tankegang. Spørsmålene ble imidlertid mer spesifikke etter hvert som samtalen kom i gang.

Tradisjonelt har det vært vanlig å utforme spørsmål til fokusgrupper som fordrer gjennomtenkte, rasjonelle, logiske og intellektuelle svar. I nyere tid har det blitt vanligere å se etter de følelsesmessige faktorene som ligger til grunn for deltakernes svar (Krueger og Casey, 2009, s. 50). Lik tradisjonen er mine spørsmål utformet på en måte som fordrer deltakerne til å tenke og vurdere seg frem til svar. Det kommer av at mange av spørsmålene innledes med ”Hva syns dere om...?” I fokusgruppene var det tydelig at deltakerne ofte tenkte seg om før og mens de svarte. Noen av spørsmålene mine var imidlertid mer rettet mot deltakernes følelser. Svarene på disse spørsmålene var mer spontane, følelsesladde og kanskje mindre ”korrekte”. Min tese er at menneskers meninger hovedsaklig er en kombinasjon av både fornuft og følelser. Derfor syntes jeg det var viktig å få med begge aspektene.

2.5 Testintervju

Siden jeg ikke hadde noen tidligere erfaring med å styre fokusgrupper, bestemte jeg meg for å teste ut intervjuguiden på en gruppe deltakere jeg kjente fra før. Dette var for å unngå at min manglende erfaring skulle føre til at jeg begikk unødvendig feil, som kunne svekke kvaliteten på fokusgruppediskusjonene. Testgruppen besto av fire kvinner i 20-årene som alle kjente hverandre godt. For å gjøre testintervjuet så autentisk med de senere intervjuene som mulig, benyttet jeg meg av båndopptaker. Materialet som ble produsert i testintervjuet er imidlertid ikke blitt benyttet som en del av det empiriske materialet til masteroppgaven. Dette fordi testgruppen metodisk sett har en rekke svakheter, som at jeg kjenner alle deltakerne godt, og at de også har et nært forhold til hverandre. Fordelen med å bruke disse deltakerne i testgruppen var at de var flinke til å stille kritiske spørsmål, uttrykke synspunkter og diskutere. Etter fokusgruppediskusjonen ga testdeltakerne meg tilbakemelding både på intervjuguiden og på hvordan de oppfattet meg som moderator. Det var etter råd fra testdeltakerne at jeg bestemte meg for å ha med Jonas’ bakgrunnshistorie på hvert ark. Underveis i testintervjuet glemte nemlig testdeltakerne denne historien, samt opplysningene om Jonas’ mentale tilstand. Ettersom jeg ønsket å undersøke folks holdninger overfor

psykisk syke lovbrøytene, var det en forutsetning at deltakerne tok Jonas' mentale tilstand i betraktning når de tok stilling til casene.

2.6 Deltakerne

Jeg gjennomførte tre fokusgrupper med til sammen 14 deltakere. Tatt masteroppgavens tids- og størrelsesmessige rammer i betraktning, var tre grupper tilstrekkelig. Å arrangere fokusgrupper kan være tidkrevende, samtidig som at fokusgrupper gir mye empirisk data. Jeg ønsket ikke at materialet skulle overgå det som ville være håndterbart for meg å analysere. Ettersom fokusgrupper er svært arbeidskrevende anbefales det generelt å holde dem på et absolutt minimum (Halkier, 2010, s. 41-42).

Det er blitt hevdet at den ideelle størrelsen på fokusgrupper er 5-8 deltakere. Fordelen med et relativt lavt antall deltakere er at rekrutteringen blir lettere, det blir enklere å styre fokusgruppene og det kan være mer behagelig for deltakerne å bli delt inn i mindre grupper. Små grupper er en fordel dersom man ønsker en dypere innsikt i folks meninger eller erfaringer om komplekse temaer (Krueger og Casey, 2009, s. 67-69). Målet mitt var at gruppene skulle bestå av 4-6 deltakere. Tatt i betraktning at temaene var relativt kompliserte og tidkrevende, syntes jeg at 4-6 deltakere var et tilstrekkelig antall. Ved å holde deltakerne på et relativt lavt nivå, fikk hver deltaker større mulighet til å bli hørt og være med i diskusjonen. I følge Barbour er det fullt mulig å holde gode fokusgrupper helt ned til tre personer (Barbour, 2007, s. 60). En ulempe med små fokusgrupper er imidlertid at de naturlig nok begrenser antall erfaringer og synspunkter fra deltakerne (Krueger og Casey, 2009, s. 67-68).

2.6.1 Gruppens sammensetting

Blant deltakerne ønsket jeg et variert utvalg der begge kjønn, forskjellige aldersgrupper og ulike sosial bakgrunn var representert. Min hypotese var at et variert utvalg kunne bidra til at ulike synspunkter ble fremmet, og at jeg kanskje kunne finne mønstre blant synspunktene til deltakerne med fellestrekk. Kunnskapsproduksjonen i fokusgruppene avhenger av samspillet deltakerne imellom. Det beste for samspillet er om gruppene verken er for homogene eller heterogene. Er de for homogene kan det hende at det ikke

blir nok sosial utveksling, og er de for heterogene kan det oppstå konflikter, eller at ikke alle forståelsene kommer til uttrykk. Store forskjeller i deltakernes bakgrunn og erfaringsgrunnlag kan dessuten føre til kommunikasjonsproblemer (Halkier, 2010, s. 31-32). Noen kombinasjoner av deltakere går dårlig sammen på grunn av liten forståelse for de andres livsstil og livssituasjon (Krueger og Casey, 2009, s. 67). Det er derfor ønskelig at deltakerne i en fokusgruppe har noe til felles.

I følge undersøkelser gjort av Jourard betror mennesker seg i større grad til hverandre dersom de merker at de har noe til felles. Fellestrekket kan være alt fra alder, kjønn, stilling og sivilstatus (Jourard sitert i Krueger og Casey, 2009, s. 5). Jeg valgte alder som likhetstrekk mellom deltakerne i samme gruppe. Mennesker i samme aldersgruppe har ofte en tilhørighet og forståelse for hverandre som er relativt sterk. Jevnaldrende kan ha lignende erfaringer, selv om det selvfølgelig alltid vil være forskjeller. Ved å sortere etter alder, hadde jeg mulighet til å sammenlikne diskusjonene i de ulike aldersgruppene med hverandre i analysen. Når alder var etablert som fellestrekk, ønsket jeg ellers at deltakerne skulle være ulike i forhold til kjønn, livssituasjon, sosial bakgrunn, yrke, utdanning, familie og bosted.

2.6.2 Skal deltakerne kjenne hverandre?

Deltakere som kjenner hverandre og deltakere som er fremmede for hverandre skaper forskjellig gruppedynamikk og ulike typer samhandling. Fordelene ved at deltakerne kjenner hverandre er at de har lett for å delta i samtalene, fordi det føles trygt når man kjenner de andre fra før og vet hvordan de pleier å reagere. Når deltakerne kjenner hverandre, kan de dessuten utdype hverandres uttalelser på bakgrunn av felles erfaringer og opplevelser. Det finnes imidlertid gode argumenter for at deltakerne ikke bør kjenne hverandre fra før. Når deltakerne ikke kjenner hverandre, må de stille hverandre mer eksplisitte spørsmål underveis i diskusjonen, siden de ikke kan ta for gitt hva de andre mener. Dette kan føre til at flere perspektiver kommer frem. Det viktigste er imidlertid kanskje at i grupper der deltakerne ikke kjenner hverandre er det ofte mindre sosial kontroll. Deltakerne trenger ikke å frykte at de skal bli konfrontert med uttalelsene sine på et senere tidspunkt. For noen vil det si at de får større frihet til å uttale seg. Når deltakerne ikke kjenner hverandre, unngår man dessuten at de allerede

står i et dominanseforhold overfor hverandre og at de uttaler seg deretter. Deltakere som kjenner hverandre, faller lett inn i kjente roller (Halkier, 2010, s. 33-36), noe som kan være problematisk med tanke på troverdigheten av kunnskapen som blir produsert.

2.6.3 Skal moderator kjenne deltakerne?

Det kan være vanskelig å intervju folk man kjenner. Dersom man har et personlig forhold til deltakerne, vil store deler av kommunikasjonen ofte være underforstått. Det kan virke dumt å stille spørsmål om innlysende temaer, særlig når det nettopp er moderatorens oppgave å få frem det som ofte blir tatt for gitt. Når det kommer til mennesker man har et flyktig bekjentskap til, har man imidlertid ikke de samme problemene med innforståtheten. Det at man ønsker å ha et forhold til hverandre etter fokusgruppene, kan imidlertid indirekte påvirke hva som blir sagt. At det ligger et visst bekjentskap til grunn, kan på den annen side gjøre samtalene lettere (Halkier, 2010, s. 37).

Et forhold som kan gjøre det vanskelig å intervju folk man kjenner, er at etablerte roller i bekjentskapet kan bli snudd på hodet gjennom en fokusgruppediskusjon. Da jeg foretok testintervjuet med folk jeg kjente godt, følte det unaturlig for meg å lede gruppen og styre ordet, da jeg ikke er leder eller ordstyrer blant disse personene til vanlig. Det førte til at jeg følte meg ukomfortabel med å styre testintervjuet, uten at jeg følte meg tilsvarende ukomfortabel med å styre de senere diskusjonene, der jeg ikke kjente deltakerne like godt.

På bakgrunn av argumentene over, ønsket jeg at deltakerne i fokusgruppene ikke skulle kjenne hverandre fra før, og heller ikke kjenne meg godt. Etter min mening var dette mest fruktbart for diskusjonene, spesielt med tanke på den sosiale kontrollen som kunne oppstå. Det ble imidlertid svært utfordrende å oppfylle disse kriteriene, da rekrutteringen primært foregikk gjennom egne nettverk. Siden gruppene besto av deltakere i samme aldersgruppe, endte det med at det var et par deltakere i to av gruppene som kjente hverandre litt fra før. Selv kjente jeg de fleste deltakerne flyktig.

2.6.4 Rekrutteringen

Til fokusgruppene mine ønsket jeg alle typer mennesker over 18 år, med noen unntak; jurister, psykiatere og folk med yrker innenfor politiet eller kriminalomsorgen. Naturlig nok har personer innenfor slike yrker relativt stor innsikt og kunnskap i forhold til temaene deltakerne skulle diskutere. De vil for eksempel ofte kjenne til retthåndteringen av ”fribillettlovbryterne” i praksis. Deres meninger og synspunkter kan dermed bli låst av hvordan de vet at dette forholder seg i virkeligheten. Formålet med prosjektet var å undersøke holdningene og meningene til voksne uten særlige kunnskaper og erfaringer fra dette temaet, og ikke til dem som møter på slike personer og situasjoner gjennom sitt yrke.

For å sikre at deltakerne passet til mitt formål, samt sikre variasjon i forhold til blant annet alder, kjønn og yrke, var det nødvendig for meg å foreta et strategisk utvalg. Et strategisk utvalg vil si at deltakerne plukkes ut etter bestemte egenskaper, som er strategiske i forhold til problemstillingen (Thagaard, 2003, s. 53). Det er altså ikke tilfeldig hvem som blir plukket ut til å delta. For å forsikre meg om at deltakerne hadde de egenskapene jeg ønsket, stilte jeg et par screeningsspørsmål om yrke og alder.

To klassiske løsningsmodeller for rekruttering til fokusgrupper er enten å kontakte fremmede personer, eller gå gjennom de mest perifere delene av ens eget sosiale nettverk (Halkier, 2010, s. 36). I løpet av rekrutteringsperioden forsøkte jeg begge deler. Siden jeg gikk ut i fra at det ville bli vanskelig å skaffe ukjente deltakere til fokusgruppene, bestemte jeg meg for å kontakte personer som bor i mitt nabolag, presentere meg selv og mitt prosjekt og dele ut informasjonsskriv. Årsaken til at jeg valgte å kontakte naboene mine, er at jeg hadde mulighet til å holde fokusgrupper i et rom i borettslaget mitt, og kunne dermed eliminere avstand som barriere mot å delta. Jeg håpet at når de visste at det var en i nabolaget som holdt fokusgruppene, ville det være større sjanse for at de stilte opp. Likevel var det kun to personer som takket ja til å delta, og det var to jeg kjente flyktig fra før av.

For at folk skal bli mer tilbøyelige til å delta i fokusgrupper, er det anbefalt å rekruttere deltakere gjennom egne nettverk (Halkier, 2010, s. 37). Mitt neste skritt var å rekruttere gjennom venner og bekjente. I den forbindelse kontaktet jeg 20 personer i mitt nettverk,

og spurte om de kunne forhøre seg med folk de kjente, om de ville delta i en fokusgruppe. Det var kun tre personer som svarte på denne meldingen, men de klarte til gjengjeld å skaffe meg ni deltakere til sammen. De resterende deltakerne skaffet jeg selv gjennom fjerne deler av mitt eget sosiale nettverk. Jeg endte opp med 17 som sa ”ja”, men tre av dem falt av ulike grunner bort.

2.6.5 Informasjonsskrivet¹¹

Så snart noen viste interesse for å delta, sendte jeg dem et informasjonsskriv. I informasjonsskrivet presenterte jeg meg selv og mitt prosjekt og beskrev i korte trekk formålet med oppgaven. Av flere årsaker unnlot jeg å skrive at diskusjonene ville omhandle personer med alvorlige psykiske lidelser. For det første ønsket jeg ikke at deltakerne skulle komme til fokusgruppene med forutinntatte holdninger. For det andre ønsket jeg ikke at deltakerne skulle ha mulighet til å forberede seg til diskusjonene. Det ville kunne føre til at noen deltakere satte seg inn i temaet på forhånd mens andre ikke gjorde det. Et skjevt kunnskapsnivå blant deltakerne kunne virke uheldig på samspillet og diskusjonene. For det tredje ville jeg ikke hatt mulighet til å undersøke hvor mye opprinnelig kunnskap deltakerne hadde om temaet, dersom de kunne tilegne seg informasjon om temaet før fokusgruppene. Derfor forsøkte jeg å beskrive prosjektet mitt i så generelle vendinger som mulig.

Informasjonsskrivet ga også praktiske opplysninger om fokusgruppene og hvordan de ville foregå. Deltakernes rettigheter, som retten til å trekke seg fra prosjektet, krav på anonymitet og min taushetsplikt fremkom også av informasjonsskrivet. Hensikten med informasjonsskrivet var ikke bare å informere deltakerne om prosjektet, men også å danne grunnlag for å innhente informert samtykke. Jeg forsøkte å formulere informasjonsskrivet på en klar og forståelig måte, slik at det skulle være tydelig for deltakerne hva prosjektet gikk ut på.

¹¹ Se vedlegg 1

2.6.6 Utfordringer ved å rekruttere til fokusgrupper

To utfordringer med å rekruttere til fokusgrupper er å få personer til å være enige i å delta og å få disse personene til å møte opp. En fordel med å rekruttere via egne eller venners sosiale nettverk, er at deltakerne kan føle en sterkere forpliktelse til å takke ja, og til å stille opp. Blant deltakerne mine var det kun en som ikke møtte opp til fokusgruppen sin. Jeg opplevde derfor den første utfordringen som den største. Det var mange som ikke ønsket å delta. Spesielt var det vanskelig å rekruttere deltakere i 30-40 årene, særlig menn. Mennesker i denne aldersgruppen er ofte svært opptatt. Mange har en travel hverdag med full jobb, familie og små barn. For de som opplever tidsklemma som en daglig realitet, er det å bruke en kveld på å diskutere i en fokusgruppe forståelig nok ikke høyt prioritert.

2.7 Planlegging og organisering av fokusgruppene

Planleggingen og organiseringen av fokusgruppene krevde mye tid og arbeid. Da jeg hadde nok deltakere til å danne en gruppe, sendte jeg dem en liste over ulike forslag på tid og sted for fokusgruppene. Ved planlegging av fokusgrupper anbefales det ikke å la deltakerne bestemme tid og sted. Det skyldes at det er vanskelig å finne et sted og tidspunkt som passer for alle, og at det er en stor jobb å forsøke (Krueger og Casey, 2009, s. 75). Jeg valgte likevel å gjøre det på denne måten, da jeg var redd for at mange deltakere ville falle fra, dersom jeg skulle fastsette tid og sted på egenhånd. I tillegg håpet jeg at deltakerne ville føle seg mer forpliktet til å møte opp, dersom de selv hadde vært med på å bestemme hvor og når fokusgruppen skulle holdes. Antall deltakere per fokusgruppe var ikke så høyt at det ble en uoverkommelig oppgave å prøve å finne et sted og tidspunkt som passet for alle.

Det var ikke alle deltakerne som svarte på henvendelsene mine angående fokusgruppen. Spesielt fikk jeg lite svar fra deltakerne i 30-40 årene, den samme aldersgruppen som det var vanskelig å rekruttere fra i utgangspunktet. For at deltakerne som hadde vært raske med å svare skulle slippe å vente lenge på tilbakemelding fra meg, tok jeg til slutt en avgjørelse om tid og sted. Det førte dessverre til at jeg mistet to deltakere, fordi det ikke passet. I ettertid ser jeg at jeg kunne ha purret mer på deltakerne som ikke svarte, og at jeg burde ha kontaktet noen per telefon fremfor e-post.

2.8 Introduksjon til fokusgruppediskusjonene

Etter hvert som deltakerne møtte opp til fokusgruppene, introduserte jeg dem for hverandre, ba dem lage navnetelt og signere en samtykkeerklæring.¹² Det var flere deltakere som ringte meg fordi de ikke fant veien, og dette førte til at jeg måtte gå en del inn og ut av lokalene for å se etter dem. Her hadde det vært en fordel med en assistent, slik at jeg kunne konsentrert meg om å ta imot og passe på deltakerne som hadde møtt opp. Heldigvis møtte de fleste deltakerne opp i god tid, og konverserte godt med hverandre på egenhånd. Senest et kvarter etter avtalt tidspunkt, begynte jeg å innlede fokusgruppediskusjonene.

Jeg ønsket velkommen og takket deltakerne for at de hadde stilt opp. Jeg forklarte litt om hvordan intervjuet kom til å forløpe og hva jeg forventet av deltakerne. Jeg presiserte blant annet at deltakerne skulle diskutere med hverandre, at det ikke var meningen at de skulle komme til en felles enighet og at jeg håpet alle ville føle seg komfortable nok til å si sin mening. Jeg gjentok også at jeg hadde taushetsplikt og at deltakerne ville bli anonymisert. Etter denne introduksjonen innledet jeg en kort presentasjonsrunde der jeg begynte med meg selv. Presentasjonsrunden hadde flere hensikter. For det første var det en måte å la deltakerne bli litt kjent med hverandre på. For det andre ga det meg en mulighet til å høre hvilken stemme som tilhørte hvilken deltaker, da jeg senere skulle transkribere diskusjonen. For det tredje var det viktig at alle deltakerne fikk sagt noe i plenum så tidlig som mulig, slik at de allerede før diskusjonen begynte hadde brutt barrieren med å snakke høyt foran de andre.

2.9 Samspillet mellom moderator og deltakerne

Det er blitt hevdet at moderatoren har to oppgaver. Den første oppgaven er å få deltakerne til å snakke sammen (Halkier, 2010, s. 57). Alle deltakerne mine virket relativt sosiale, og jeg opplevde det ikke som vanskelig å få dem i samtale. Noe jeg imidlertid fant utfordrende var å få deltakerne til å begynne å prate etter første

¹² Se vedlegg 2

åpningsspørsmål til casene. Under utarbeidelsen av intervjuguiden var jeg i tvil om hvordan jeg skulle formulere dette spørsmålet på en åpen måte, som inviterte til samtale. Etter råd fra testgruppen landet jeg til slutt på noe så enkelt som ”Hva syns dere om denne situasjonen?” Etter åpningsspørsmålet oppstod det imidlertid alltid en taushet blant deltakerne. Deltakerne virket litt overveldet av all informasjonen i caset, og noen uttrykte at spørsmålet var så åpent at de var usikre på hva jeg var ute etter. For å få i gang en samtale, ble det nødvendig å spesifisere åpningsspørsmålet med mer konkrete underspørsmål, til tross for at dette gikk imot mitt formål om å få så spontane, og ikke forskerstyrte svar som mulig.

Etter hvert kom samtalene i gang. De fleste deltakerne virket komfortable med å diskutere. Noen deltakere var litt tausere enn andre. Innimellom inviterte jeg disse deltakerne inn i samtalen, eller henvendte meg direkte til dem. Hvis jeg oppfattet det som at noen deltakere var litt utenfor i samtalen, hendte det at jeg brukte dem direkte i eksempler: ”Jonas bryter seg inn i *Johans* hus...” Det virket som om dette fungerte for å få deltakerne mer inkludert.

En utfordring underveis i diskusjonene, var at jeg til tider følte at deltakerne ikke svarte på spørsmålene jeg stilte. Dette gjaldt spesielt de spørsmålene som belyste de mer grunnleggende temaene for hypotesene og problemstillingene mine. Kanskje var det vanskelig for deltakerne å svare på disse spørsmålene, når de ikke hadde reflektert så mye over temaene tidligere? Jeg opplevde tidvis at deltakerne besvarte mine spørsmål med spørsmål rettet tilbake mot meg, eller at de ga meg svar som egentlig ikke hadde så mye med spørsmålet å gjøre. Når dette hendte, forsøkte jeg å stille spørsmålet på en annen måte, og hvis det ikke hjalp, prøvde jeg å ta det opp igjen på et senere tidspunkt i diskusjonen. Imidlertid var det noen spørsmål som jeg følte forble ubesvarte i noen av gruppene.

Mange av deltakerne ga uttrykk for at de hadde liten kunnskap om temaene som dukket opp underveis, og det virket som om noen ønsket en avklaring på hvordan blant annet rettssystemet, helsevesenet og fengselsvesenet fungerte før de tok stilling til spørsmålene. Jeg valgte å være litt tilbakeholden med å svare på slike spørsmål fra deltakerne. Dette fordi jeg i så liten grad som mulig ønsket å påvirke diskusjonene, i

tillegg til at deltakernes eventuelle feiloppfatninger kunne ha analytisk verdi for meg. Samtidig føltes det ikke riktig å sette deltakerne i en ukomfortabel situasjon, der de følte seg presset til å uttale seg om temaer de kanskje ikke hadde tilstrekkelig grunnlag for å si noe om. Av den grunn valgte jeg å svare på konkrete spørsmål fra deltakerne, så lenge jeg mente at svaret ikke ville påvirke diskusjonen i nevneverdig grad. Etter hvert begynte deltakerne i større grad å rette spørsmålene mot hverandre, i stedet for mot meg. På slutten av diskusjonene ga jeg en kort forklaring på bakgrunnen for fokusgruppens tema, og tok opp eventuelle ubesvarte spørsmål fra deltakerne.

Moderatorens andre oppgave er å håndtere den sosiale dynamikken blant deltakerne. Den viktigste dynamikken i fokusgrupper er at deltakerne skal henvende seg til hverandre, stille hverandre spørsmål, kommentere hverandres uttalelser, diskutere og forhandle med hverandre. Moderatoren bør spille en tilbaketrukket rolle (Halkier, 2010, s. 59). Jeg erfarte at jeg ble noe mer aktiv for hver fokusgruppediskusjon jeg styrte. En av årsakene til dette var at den første fokusgruppen besto av svært engasjerte deltakere. En av deltakerne fungerte naturlig som gruppestyrer ved at han utfordret de andre deltakerne og stilte dem spørsmål. Ettersom han gjorde dette på en svært god måte, og diskusjonen i stor grad kom inn på de temaene jeg ønsket dekket, brøt jeg bare inn noen få ganger. De andre to fokusgruppene trengte litt mer drahjelp. Ulempene med å være en aktiv moderator var at samspillet deltakerne i mellom ble redusert på bekostning av et større samspill mellom deltakerne og meg. I tillegg ble samtalene mer styrt av mine forståelsesmåter og forutsetninger. Fordelene med å være en aktiv moderator var at jeg i større grad fikk deltakerne til å utdype interessante synspunkter og innfallsvinkler, og at samtalene ble mer styrt til å omfatte de temaene jeg ønsket belyst. I tillegg førte min innblanding til at misforståelser mellom deltakerne og meg ble oppklart.

2.9.1 Noen refleksjoner rundt min rolle som moderator

Moderatorens væremåte vil alltid ha innvirkning på deltakerne og det empiriske materialet som blir produsert i en fokusgruppe. Etter testintervjuet ble jeg mer oppmerksom på hvordan jeg fungerte som moderator og hvilke utfordringer jeg hadde. I testintervjuet syntes jeg det var vanskelig ikke å komme med egne meninger, motsi deltakerne hvis jeg var uenig, eller rette opp i det jeg mente var feiloppfatninger hos

deltakerne. Jeg opplevde imidlertid ikke dette som vanskelig da jeg holdt de senere fokusgruppene. At det opplevdes som vanskelig i testintervjuet, skyldes antakeligvis at jeg både var vant til å diskutere med testdeltakerne, og at jeg etter testgruppen var mer forberedt på disse utfordringene.

Etter min mening må en god moderator være utadvendt og respektfull overfor deltakerne og deres meninger, samt vise interesse for hva deltakerne har å si. Da jeg styrte fokusgruppene, forsøkte jeg å utvise disse egenskapene. Selv om det anbefales at moderatoren har en tilbaketrukket rolle, opplevde jeg at det krevdes mye av meg under diskusjonene. Som moderator måtte jeg hele tiden være fokusert, da det var mye å passe på samtidig. For det første måtte jeg aktivt lytte til samtalene mellom deltakerne og hele tiden være parat til å fange opp nye innfallsvinkler, be om utdypelser på interessante uttalelser, og bryte av dersom samtalen beveget seg utenfor temaet. Det var også min oppgave å sørge for at alle deltakerne fikk mulighet til å komme til orde. Samtidig var det viktig at jeg fokuserte på samspillet mellom deltakerne, også det non-verbale. Kroppsspråk som hoderisting, nikking eller det å lage gåsetegn med fingrene, var det viktig å notere, da dette ikke ble fanget opp av båndopptakerne.

Mitt eget kroppsspråk, samt hvordan jeg responderte på deltakerne, var det også viktig å være oppmerksom på. Moderatoren må spille en nøytral rolle. Hans oppgave er ikke å bedømme deltakernes utsagn, eller gi uttrykk for at han er enig eller uenig med deltakerne (Krueger og Casey, 2009, s. 6). Noen få ganger opplevde jeg å måtte sette på et pokerfjes, da det kom frem synspunkter som for meg var ganske ekstreme. I disse tilfellene reagerte imidlertid ofte de andre deltakerne tydelig. Et par ganger i løpet av de tre fokusgruppene opplevde jeg tilløp til konflikt mellom deltakerne. Da valgte jeg å skifte tema.

2.10 Deltakernes meningsdannelser

Underveis i fokusgruppediskusjonene skiftet flere av deltakerne mening. Etter å ha hørt på båndopptaket, kom det også tydelig frem at deltakerne ofte motsa seg selv i løpet av diskusjonene. I begynnelsen syntes jeg at dette var frustrerende, da det ble vanskelig å få tak på hva deltakerne egentlig mente. Etter hvert begynte jeg imidlertid å se på det

som et metodisk særpreg at fokusgruppene ga meg innblikk i meningsdannelse, hva som kan endre synspunkter, samt menneskets nyanserte tankegang og ambivalens. Menneskets meninger er ikke konstante, men blir påvirket hele tiden. Etter hvert som mennesket får flere perspektiver på en sak, får det et større grunnlag for å danne seg meninger, som kanskje er mer i samsvar med deres egentlige verdier. Ved tolkingen av fokusgruppediskusjonene, er det imidlertid svært vanskelig å skille mellom reelle meningsdannelser og tilsynelatende meningsdannelser, som egentlig er et resultat av sosial kontroll blant deltakerne.

2.11 Sosial kontroll

Den sosiale kontrollen som finnes i fokusgrupper kan hindre deltakernes ulike perspektiver og erfaringer fra å komme frem, spesielt de atypiske (Halkier, 2010, s. 13-14). Med sosial kontroll mener jeg enhver innflytelse deltakerne hadde på hverandre, enten den var bevisst eller ubevisst. Det er vanskelig å unngå et visst nivå av sosial kontroll mellom mennesker i grupper. For å holde nivået så lavt som mulig, forsøkte jeg å bruke deltakere som ikke kjente hverandre fra før, og som jeg selv ikke kjente godt. For ytterligere å minimere den sosiale kontrollen presiserte jeg både i informasjonsskrivet og i introduksjonen til fokusgruppene, at jeg hadde taushetsplikt. I introduksjonen understreket jeg at alles holdninger og synspunkter var like viktige for meg, og at jeg håpet at alle ville si sin mening selv om den ikke var i overensstemmelse med sidemannens.

Et mulig utfall av sosial påvirkning er at man tilsynelatende slutter seg til andres meninger, som følge av for eksempel gruppepress. Meningsendringen er kun overfladisk, inni seg holder man på sine opprinnelige synspunkter. Et annet mulig utfall av sosial påvirkning er konformitet med gruppen. Konformitet innebærer at en person internaliserer gruppens normer og synspunkter, slik at de blir personens egne. Personen føler seg ikke tvunget til å dele andres meninger, men blir snarere overbevist om at disse meningene og synspunktene er de riktige (Hogg og Vaughan, 2005, s. 244-245). Om meningsendringene hos noen av deltakerne skyldtes press, og dermed ikke var en reell endring, eller om de skyldtes konformitet er det vanskelig for meg å fastslå. Dersom deltakerne i gruppesituasjonen følte seg presset til å slutte seg til meninger og

synspunkter de egentlig ikke var enige i, er dette en klar svakhet med metoden min. Skiftet derimot deltakerne meninger fordi de, etter å ha hørt på de andre, fikk et mer nyansert bilde av situasjonen, ser jeg det som en metodisk styrke. For meg virker det mest sannsynlig at de fleste meningsendringene og meningsdannelsene som forekom i fokusgruppene var reelle. Jeg tror deltakerne i svært liten grad følte seg presset til å slutte seg til andres meninger, ettersom jeg opplevde deltakerne som vennlige og åpne for å lytte til hverandre. I tillegg ga deltakerne gjennomgående uttrykk for at de nettopp var uenige.

Det er vanskelig for meg som utenforstående å vite i hvilken grad deltakernes atferd og uttalelser var påvirket av sosial kontroll innad i fokusgruppen. Selv om deltakerne ofte var enige i de grunnleggende spørsmålene, var de også uenige på mange punkter. Jeg oppfattet det som at gruppene besto av deltakere med gjennomgående robuste meninger, og de fleste holdt fast på meningene sine gjennom hele diskusjonen. Jeg la imidlertid merke til to tilfeller der deltakernes medvirkning muligens ble hemmet som et resultat av sosial kontroll. I det ene tilfellet var det to menn som kjente hverandre flyktig fra før. Den ene mannen kan karakteriseres som en dominerende snakker (se Krueger og Casey, 2009, s. 100). Han snakket mye, hadde sterke meninger, og virket overbevist om at hans tolkning av situasjonene var de riktige. Den andre deltakeren var mer stille og forsiktig. Han kikket ofte på den dominerende deltakeren og sa seg mye enig med ham. Jeg er usikker på om han virkelig var enig i de noe kontroversielle utspillene til den dominerende deltakeren, eller om dette var et tilfelle av sosial kontroll.

I et annet tilfelle oppfattet jeg det som at en av deltakerne ble sett på som en ekspert av de andre deltakerne, fordi hun jobbet som psykiatrisk sykepleier. Yrket ble nevnt i presentasjonsrunden, og deltakeren viste tidlig at hun hadde mye kunnskap og erfaring med mennesker som hadde alvorlige psykiske lidelser. I begynnelsen kikket noen av de andre deltakerne på henne før de uttalte seg, som om de ville ha en bekreftelse på at det de sa var riktig. Dette ga seg imidlertid etter hvert som diskusjonen begynte å ta seg opp, og deltakerne ble mer komfortable.

2.12 Å transkribere fokusgruppediskusjonene

Etter hver fokusgruppediskusjon forsøkte jeg å transkribere så fort som mulig, mens diskusjonen fortsatt var friskt i minne. Det finnes flere måter å transkribere på. Jeg valgte å transkribere diskusjonene ordrett, slik at jeg tok med hvert eneste kremt og korte uttrykk som ”mm”. Også taushet og pauser markerte jeg i transkriberingen. Jeg ønsket å ha transkripsjonene så autentiske til diskusjonene som mulig, og overlate vurderingen av hva som var relevant til analysen. Hver diskusjon varte i ca. en time og 45 minutter, og det ble til sammen 150 sider med avskrift.

Det å transkribere fokusgruppediskusjoner byr på noen særskilte utfordringer. For det første må man kunne skille mellom stemmene til deltakerne. I diskusjonene forsøkte jeg å bruke navnene til deltakerne når jeg henvendte meg til dem, og oppfordret deltakerne til å gjøre det samme med hverandre. Dette fungerte imidlertid svært dårlig da det ofte ble glemt av både deltakerne og meg. I tillegg føltes det svært unaturlig og forstyrrende å nevne navnet til enhver deltaker som uoppfordret kom med en liten kommentar. I stedet fokuserte jeg på å legge merke til hvordan hver enkelt person snakket. Kanskje med unntak av korte uttrykk som ”mm”, er jeg trygg på at jeg klarte å skille stemmene riktig under transkriberingen. Å skille mannsstemmer fra kvinnestemmer var enkelt. Det var også noen av deltakerne som snakket med en dialekt, som gjorde det lett å identifisere stemmene deres. Ofte kom det også klart frem fra sammenhengen hvem som sa hva. Ellers hadde jeg presentasjonsrunden på båndopptaket å forholde meg til, der hver stemme fikk et navn. At jeg klarte å skille stemmene fra hverandre, skyldtes først og fremst at jeg hadde et relativt lavt antall deltakere per gruppe. Hadde gruppene bestått av mer enn fem deltakere tror jeg dette ville blitt svært vanskelig.

En annen utfordring ved å transkribere fokusgruppediskusjonene, var at deltakerne i noen tilfeller snakket samtidig og avbrøt hverandre. Selv om deltakerne ble oppfordret til ikke å snakke i munnen på hverandre, var det vanskelig å unngå dette helt. Ofte ble deltakernes uttalelser overdøvet av for eksempel latter fra andre deltakere. Under transkriberingen var det derfor ikke alltid like tydelig hva deltakerne sa. Der jeg var usikker, valgte jeg å transkribere så mye som mulig av uttalelsene, og heller benytte meg av kvalifisert gjetning, eller markere med spørsmålsteget i teksten dersom uttalelsen var helt uklar.

I tillegg til å avbryte hverandre, avbrøt deltakerne også seg selv en del. I mange tilfeller uttrykte ikke deltakerne seg eksplisitt, men budskapet kom frem gjennom kroppsspråk, ansiktsuttrykk og tonefall. Det er naturlig for mennesker å kommunisere på denne måten uten at de reflekterer over det selv. Når man sitter ansikt til ansikt med en person som bruker mye non-verbal kommunikasjon, har man som regel ingen problemer med å forstå hva personen mener. Når man derimot lytter til et båndopptak der det non-verbale ikke blir fanget opp, blir det verre. Under transkriberingen kom derfor notatene jeg hadde tatt underveis til god nytte, i tillegg til at den umiddelbare transkriberingen bidro til at jeg fortsatt husket mye av det non-verbale i diskusjonene.

2.13 Noen etiske refleksjoner

Som forsker må man forholde seg til etiske retningslinjer i sitt arbeid. Siden 2001 har det vært meldeplikt for forskningsprosjekter som innebærer at personopplysninger blir behandlet elektronisk (Thagaard, 2003, s. 22). Før jeg satte i gang med fokusgruppediskusjonene meldte jeg inn prosjektet til Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste (NSD). Jeg fikk imidlertid tilbakemelding om at prosjektet ikke var meldepliktig. Det skyldtes at det ikke skulle registreres navn eller andre direkte personidentifiserende opplysninger bortsett fra i samtykkeerklæringene, og at det heller ikke skulle lagres lydopptak på pc.

Forskeren har etiske forpliktelser som gjelder overfor studenter og andre forskere. I tillegg har han etiske forpliktelser overfor dem det blir forsket på, samt dem som ellers kan bli berørt av forskningen. Førstnevnte forpliktelser kan anses som interne, ettersom de gjelder andre personer i forskningsmiljøet. Overfor andre i forskningsmiljøet bør forskeren gjøre sitt ytterste for at forskningsprosjektet skal være et produkt bestående av sannhet og frihet (Ingierd, 2010, 3. avsnitt). En viktig kvalitet ved forskning som bidrar til å oppfylle disse målsettingene, er forskningens troverdighet.

2.13.1 Troverdighet

Forskningens troverdighet innebærer at forskeren produserer og bearbeider data på en måte som gjør det tydelig og gjennomskuelig for andre hvordan han har tenkt, og hva han har gjort. Slik blir det enklere for andre å vurdere forskningens kvalitet (Halkier, 2010, s.129). Å gjøre fremgangsmåten i forskningen tydelig, innebærer blant annet at forskeren må skille mellom data som er blitt fremskaffet underveis i prosjektet, og sine egne vurderinger av denne data. I tillegg bør forskeren redegjøre for sine relasjoner til for eksempel deltakerne i prosjektet. Forskningen bør med andre ord utføres på en tillitvekkende måte (Thagaard, 2003, s. 21 og 170). Det er viktig at forskerens beskrivelse av prosjektets gjennomføring er sannferdig og korrekt, og at forskeren ikke holder tilbake informasjon som kan være relevant for forskningens kvalitet. Med andre ord bør argumentene for valgene som er tatt underveis, samt fremgangsmåten i forskningsprosjektet være tydelige og tilgjengelige (Halkier, 2010, s.129).

2.13.2 Mulige skadevirkninger som følge av deltakelse i samfunnsvitenskapelig forskning

Forskerens etiske forpliktelser overfor dem som deltar i forskningen er svært viktige å overholde, dersom forskningen kan få konsekvenser for disse personene. Innenfor samfunnsvitenskap og juss er det først og fremst snakk om psykologiske og følelsesmessige skadevirkninger. Forskeren bør spesielt være oppmerksom på slike skadevirkninger dersom temaene for prosjektet er sensitive eller personlige (Ingierd, 2010, 5. avsnitt). Det er ikke bare forskningsprosessen og måten data blir innhentet på som kan få negative innvirkninger på deltakerne. Måten resultatene blir brukt på, i tillegg til fremstillingen av deltakerne i det ferdige prosjektet, kan også ha betydning. Skadevirkninger på deltakerne kan skyldes at deltakerne føler seg misforstått, kritisert, uthengt eller stigmatisert. Det er heller ikke uproblematisk at forskningen tar opp deltakernes tid i en travel hverdag. For å kunne forsvare at man opptar deltakernes tid og krefter, i tillegg til de negative konsekvensene deltakelsen kan medføre, er det viktig at forskningen har en verdi som veies opp mot dette (Alver og Øyen, 1997, s. 103-108).

2.13.3 Etiske grunnprinsipper

Det kan være vanskelig å forutse hvilke virkninger forskningen kan ha på deltakerne. Derfor er det utarbeidet noen etiske grunnprinsipper som forskeren bør overholde. Disse grunnprinsippene benyttes for å begrense negative virkninger av deltakelse, og for å beskytte deltakernes rettigheter i et forskningsprosjekt. Grunnprinsippene kan knyttes til krav om informert samtykke, konfidensialitet og konsekvenser som følge av deltakelse i forskningsprosjektet (Thagaard, 2003, s. 23-27).

2.13.3.1 Informert samtykke

Som utgangspunktet bør ethvert forskningsprosjekt bygge på et informert samtykke fra deltakerne. Det innebærer at deltakerne har krav på å få vite formålet og hovedtrekkene med prosjektet, før de samtykker å delta. Årsaken til at det stilles krav om informert samtykke er av respekt for deltakernes råderett, og at deltakerne skal kunne ha kontroll over hvilke opplysninger om seg selv som deles med andre (Thagaard, 2003, s. 23).

Som tidligere skrevet fikk alle som var interessert i å delta i fokusgruppene tilsendt et informasjonsskriv med en kort beskrivelse av prosjektet, hva deltakelse innebar, samt deres rettigheter som deltakere. Av årsaker nevnt tidligere, fremkommer det ikke i informasjonsskrivet at tema for oppgaven omhandlet lovbrøtere med alvorlige psykiske lidelser. Jeg tror imidlertid ikke at denne informasjonen hadde avgjørende betydning for hvorvidt deltakerne valgte å stille opp i fokusgruppene eller ikke. I fokusgruppene ble det tydelig fra første case at psykiske lidelser kom til å utgjøre en vesentlig del av temaet for diskusjonene.

Før fokusgruppediskusjonene begynte, skrev alle deltakerne under på en samtykkeerklæring der de bekreftet at de hadde lest informasjonsskrivet, og at informasjon gitt i løpet av diskusjonen kunne brukes i masteravhandlingen. I samtykkeerklæringen ble det presisert at deltakelse var frivillig, at samtykket når som helst kunne trekkes tilbake i løpet av prosjektperioden, og at deltakerne ville være sikret full anonymitet. Ved hjelp av informasjonsskrivet og samtykkeerklæringen har jeg forsøkt å ivareta kravet om informert samtykke. Det kan imidlertid være vanskelig å få et fullstendig samtykke ved begynnelsen av et prosjekt, ettersom man ofte ikke vet hvordan prosjektet vil utvikle seg (Kvale, 2001, s. 68).

Et informert samtykke innebærer ikke bare at deltakerne skal være opplyst om hva prosjektet innebærer, men også at de ikke skal være tvunget, eller føle seg tvunget til å delta. I noen tilfeller kan det være etisk betenkelig å rekruttere deltakere gjennom vennenettverk. Det skyldes at det kan foreligge skjulte maktforhold i vennerelasjonene (Alver og Øyen, 1997, s. 112). Svært mange av deltakerne mine ble rekruttert gjennom venner. Mitt inntrykk var at deltakerne stilte opp frivillig, og at de ikke følte seg presset til å delta mot sin vilje. Jeg tror imidlertid at flere hadde takket nei til å delta i en fokusgruppe, hvis de hadde blitt spurt av en fremmed. Ved planleggingen av fokusgruppene kom det tydelig frem at de fleste deltakerne hadde en svært travel hverdag. Noen av deltakerne virket heller ikke generelt interesserte i å delta i forskningsprosjekter, men ga uttrykk for at de syntes det var greit å gjøre det som en vennetjeneste. Metodisk sett kan dette ses på som en styrke med prosjektet, da det førte til at personer som vanligvis takker nei til å delta i undersøkelser ble representert. Etisk sett blir det imidlertid et dilemma dersom noen av deltakerne kan ha følt seg presset til å delta. Det er ikke uvanlig at etiske forholdsregler kommer i konflikt med den metodiske kvaliteten i et forskningsprosjekt. Utfordringen i forskningsprosjekter som involverer mennesker, er å finne en balansegang mellom de etiske og de metodiske perspektivene (Ingierd, 2010, 12-13 avsnitt).

2.13.3.2 Konfidensialitet

Et annet etisk grunnprinsipp er kravet om konfidensialitet. Dette innebærer at deltakerne har krav på at alle opplysninger og informasjon om dem behandles konfidensielt. Bruk og formidling av denne informasjonen skal ikke kunne skade deltakerne. I praksis betyr det at deltakerne anonymiseres, og at uvedkommende ikke får innsyn i det innhentede materialet (Thagaard, 2003, s. 24). I prosjektet mitt valgte jeg og anonymisere deltakerne allerede i transkriberingen av lydopptaket. Det var kun jeg som hadde tilgang til lydopptakene, som ble slettet etter hver transkribering. Jeg anonymiserte deltakerne ved å gi dem fiktive navn, og ved ikke å skrive adressen deres. Bortsett fra i presentasjonsrunden, kommer det frem svært få personopplysninger i diskusjonene. Personopplysninger som yrke, antall barn og sivilstatus har jeg valgt ikke å anonymisere eller endre på, da jeg mener det kan være relevant for deltakernes

holdninger og synspunkter. Disse opplysningene er dessuten såpass ordinære at deltakerne neppe vil bli identifisert på bakgrunn av dem.

2.13.3.3 Konsekvenser som følge av deltakelse i prosjektet

Dagen etter at jeg hadde holdt hver fokusgruppe sendte jeg en e-post der jeg takket deltakerne for å ha stilt opp. Flere av deltakerne svarte på denne e-posten. De fleste ga et kort svar, som at det var hyggelig å kunne være til hjelp. En av deltakerne fortalte at hun syntes det hadde vært svært interessant å delta, og at hun i etterkant hadde reflektert mye over problematikken som dukket opp i fokusgruppene. En annen deltaker virket litt bekymret over at hun hadde blitt for privat mot slutten av diskusjonen. På bakgrunn av hennes bekymring, valgte jeg ikke å bruke den personlige historien hun hadde fortalt i avhandlingen.

I fokusgruppene ble det ikke samlet inn særlig sensitiv informasjon. Spørsmålene til deltakerne var primært om deres holdninger og meninger, ikke personlige historier fra deres privatliv. Selv om spørsmål rettet mot holdninger og meninger kan være sensitive og private, oppfordrer de ikke deltakerne til å fortelle historier om seg selv eller fortiden som kan være smertefulle, utleverende, eller som de helst vil glemme. De eneste tilfellene der sensitive opplysninger kom frem i løpet av fokusgruppediskusjonene, var der deltakerne uoppfordret fortalte dem selv. Det skjedde imidlertid svært sjelden.

Underveis i fokusgruppediskusjonene opplevde jeg det som at deltakerne stort sett hadde det hyggelig, og flere viste stort engasjement. Et par ganger skjedde det at noen kom med kommentarer som kanskje kunne virke støtende på andre, men deltakerne var generelt svært høflige og vennlige overfor hverandre. Jeg fikk inntrykk av at deltakerne oppfattet fokusgruppene som en grei og positiv erfaring. Noen nevnte at deltakelsen hadde vært opplysende og interessant, og at de hadde blitt mer bevisst på egne holdninger og synspunkter. På grunnlag av dette, antar jeg at skadevirkninger som følge av deltakelse i mitt prosjekt var svært lave, eller ikke-eksisterende. Følelsesmessige skadevirkninger som følge av samfunnsvitenskapelig forskning, kan imidlertid være vanskelig å fastslå.

2.14 Overførbarhet

Overførbarhet i kvalitativ sammenheng vil si at tolkninger ut i fra en enkelt undersøkelse, også kan gjelde i andre sammenhenger (Thagaard, 2003, s. 21). Innenfor kvalitativ metode arbeider man med relativt små utvalg, og kan derfor ikke generalisere sine funn på samme måte som kvantitative undersøkelser. Dette er heller ikke meningen, da hensikten med kvalitativ forskning er å få dypere, fremfor bredere innsikt i fenomener (Halkier, 2010, s. 132). Ved kvalitative funn vil det alltid være opp til mottakeren å vurdere om funnene kan brukes i andre sammenhenger (Krueger og Casey, 2009, s. 203).

Med tanke på overførbarheten finnes det en svakhet ved å bruke case. Situasjonene beskrevet i casene er fiktive og saksspesifikke. Deltakerne ble bedt om å ta stilling til konkrete situasjoner. Det er vanskelig å vurdere om de ville svart annerledes dersom detaljer i casene ble endret på. Ettersom ingen saker er helt like, skaper dette et problem i forhold til overførbarheten av funn som er gjort ved bruk av case. I fokusgruppene mine ble det imidlertid også diskutert situasjoner som skilte seg fra casene. Det skyldtes både at jeg stilte spørsmål der jeg endret på detaljer i casene, og at deltakerne ofte beskrev hvordan de ville tenkt annerledes dersom variablene i casene hadde vært andre. Likevel er det svært begrenset hvor mange ulike situasjoner man får dekket i en fokusgruppediskusjon. Dette kan ha innvirkning på overførbarheten av deltakernes synspunkter.

En masteravhandling er i den store sammenhengen et relativt lite forskningsprosjekt, med svært begrenset tidsramme og ressurser. Med tanke på verdien av overførbarheten, kan tre fokusgrupper regnes som et lavt antall. Jeg regner derfor dette prosjektet først og fremst som en pilotstudie, som kanskje kan innlede til videre studier senere.

3 Rettstilstanden og ”fribillettlovbryterne”

”Fribillettlovbryterne” blir ofte omtalt som å være ”for syke til å straffes og for friske til å tvangsinnlegges”. På grunn av sin psykiske tilstand, er disse lovbyrterne blitt erklært strafferettslig utilregnelige etter straffelovens § 44. De kan altså ikke straffes i form av fengsel, bøter, samfunnsstraff, eller andre former for straff. Av ulike årsaker vil noen av disse lovbyrterne heller ikke oppfylle vilkårene for å underlegges tvangsmessige inngrep innenfor psykiatrien, derav uttrykket ”for syke til å straffes og for friske til å tvangsinnlegges.” Lovbruddene de begår er stort sett tyverier og innbrudd, men også mindre alvorlige former for blant annet vold, trusler, skadeverk og narkotikakriminalitet. Noen av disse lovbyrterne er svært aktive. Fordi de ikke blir møtt med noen reaksjon for sine lovbrudd, har de fått tilnavnet ”fribillettlovbryterne”. I dette kapittelet vil jeg fokusere på situasjonen med ”fribillettlovbryterne”, og hvordan denne rettstilstanden har oppstått. I den forbindelse vil jeg blant annet redegjøre for strafferettslige prinsipper, vilkår for psykiatriske tvangsinngrep, og dilemmaer som slike inngrep skaper. Jeg vil innlede med å presentere noen eksempler fra media på lovbrudd som begås av ”fribillettlovbryterne”. I eksemplene vil jeg rette søkelyset mot hvordan lovbruddene rammer andre mennesker.

I mars 2011 ble det i flere riksdekkende aviser rapportert om en notorisk innbruddstyv som hadde satt seg fast i et kjellervindu under et innbrudd. I media fikk mannen tilnavnet ”tabbetyven” (Hopperstad, 2011). Etter den første presentasjonen fulgte flere artikler om ”tabbetyvens” kriminelle aktivitet. Mannen hadde blitt tatt for 588 straffbare forhold i løpet av en 15 års periode. Lovbruddene besto hovedsaklig av innbrudd, spesielt rettet mot bedrifter og offentlige kontorer i Oslo. Kun to dager etter innbruddet som førte til at han ble sittende fast i kjellervinduet, ble ”tabbetyven” tatt i et nytt forsøk på innbrudd. Mannen er tidligere blitt erklært utilregnelig på grunn av psykose. Derfor er han aldri blitt tiltalt for de lovbruddene han har begått (Riaz 2, 2011; Riaz 1, 2011).

Eksemplet over viser et overveldende antall lovbrudd begått av samme person. Ofrene for disse lovbruddene blir imidlertid knapt nevnt. Innbruddene bærer preg av upersonlighet og vilkårlighet; lovbruddene foregår i en storby og de er rettet mot forskjellige bedrifter. Pulveriseringen av lovbruddene gjør at den enkelte bedrift

antakeligvis ikke blir belastet i særlig stor grad. Dette kan tale for at man til en viss grad bør akseptere slike lovbrudd fra utilregnelige. Likevel er innbruddene av et så stort omfang at samme bedrift kan ha blitt rammet flere ganger. I en artikkel fra 2008 kunne NRK Nyheter rapportere om en innbruddstyv som hadde brutt seg inn 14 ganger i samme bedrift på halvannet år. Om det er samme lovbrøyer som beskrevet i første eksempel er uvisst, men likhet i alder og området der lovbruddene ble utført, kan tyde på det. De stadige innbruddene førte til at ansatte i bedriften ble redde for å jobbe overtid, fordi de risikerte å møte på innbruddstyven i korridorene. Innbruddene kostet bedriften tilsammen 600 000 kr¹³ (Moland, 2008).

Kontinuerlige innbrudd begått av en person som ikke kan stoppes, kan skape en betydelig økonomisk belastning for en bedrift, i tillegg til psykiske belastninger for bedriftseierne og de ansatte. I en restaurant i Kongsberg, der en utilregnelig lovbrøyer hadde brutt seg inn flere ganger, beskrev restauranteieren situasjonen slik: ”Vi jobber og sliter sju dager i uka for å få dette til å gå, og så kommer denne mannen og ødelegger på denne måten. Jeg har nesten ikke ord for hvor frustrerende det føles” (Martinsen, 2010). Spesielt små bedrifter kan være svært sårbare for økonomiske tap. Vinningslovbrudd som retter seg mot bedrifter og næringsliv, kan dermed bli svært belastende for dem det går utover. Selv om denne typen lovbrudd kanskje ikke bør anses som like alvorlig som lovbrudd rettet mot privatpersoner, er slik kriminalitet altså ikke offerløs.

Et eksempel på en situasjon der lovbruddene er rettet mot en privatperson, er historien om Amalie. Innslaget om Amalie skapte mye oppmerksomhet da det ble vist på TV2 Nyhetene høsten 2009. Amalie var en 14 år gammel jente som opplevde å bli trakassert av sin psykisk syke nabo. Det begynte med at den 37-år gamle mannen fortalte Amalie at han ikke kunne leve uten henne. Da Amalie brøt all kontakt med ham, sendte han både henne og moren, som hun bodde alene med, flere meldinger gjennom mobil,

¹³ Kostnader for bedrifter ved innbrudd kommer i form av høye egenandeler til forsikringsselskaper, reparasjoner, innstilling av sikkerhetsutstyr og erstatning for det som ble stjålet. Strafferettslige utilregnelige blir ofte ikke pålagt å betale erstatning (Martinsen, 2010, 7. avsnitt; Se også lov om skadeserstatning, §§ 1-3 og 5-2, der lempning av ansvaret reguleres).

e-post og brev. Fra kjøkkenvinduet kunne Amalie se mannens veranda. Herfra utviste han en skremmende atferd. Blant annet skrek han, viste finger og viftet med kniv mot familien. Ved en anledning ble han observert sittende på en stol vendt mot familiens hus, omgitt av plastdukke og et bilde av Amalie på verandarekkverket. Det ble også oppdaget at mannen hadde lagt ut bilder av seg selv og Amalie på internett, sammen med svært negativ og sjikanerende omtale av Amalie og moren. Mannen fikk forbud av politiet mot å kontakte familien, men brøt forbudet gjentatte ganger. Etter hvert nøyde politiet seg med å loggføre bruddene på besøksforbudet fremfor å møte opp og hente mannen. Amalie så stadig mannen på vei hjem fra skolen, og hun mistenkte at han bevisst planla å gå ut på tidspunkter som han sannsynligvis ville treffe henne på. I perioder bodde den lille familien på en campingplass for å komme seg unna naboen (Virik, 2009).

Amalie er et langt mer synlig offer sammenliknet med ofrene for vinningslovbrudd i det forrige eksemplet. Amalie-saken illustrerer et tilfelle av trakassering og personforfølgelse begått av en psykotisk person. Det er ikke et typisk eksempel på lovbrudd begått av "fribillettlovbryterne". Jeg har likevel valgt å ta det med for å vise hvilke konsekvenser praktiseringen av den nåværende lovgivningen kan få for enkeltpersoner. Slik regelverket håndheves er ikke naboens lovbrudd alvorlige nok til at man kan iverksette kontrolltiltak overfor ham, verken sivilt eller på dom. Det og jevnlig bli forfulgt og trakassert av en utilregnelig person, kan redusere livskvaliteten betraktelig. Ikke minst er situasjonen alvorlig når det er et barn det går utover. Hver for seg er kanskje ikke naboens lovbrudd veldig alvorlige. Samlet bør de imidlertid kunne betegnes som mer enn bare "plagsomme".

I det følgende vil jeg gjøre rede for det strafferettslige utilregnelighetsprinsippet som ligger til grunn for at rettstilstanden med "fribillettlovbryterne" har oppstått. Som utgangspunkt for dette prinsippet, vil jeg i korte tilbakeblikk ta opp strafferettslig og moralsk tenkning som omhandler skyld, ansvar og straff.

3.1 Strafferettens allmennmorske fundament

Spørsmål om skyld, ansvar og straff har opptatt menneskene i all den tid verden har hatt samfunnsmessige reaksjoner mot lovbrudd. Rettssystemet baserer seg på en tese om at mennesker besitter en fri vilje, som er tilstrekkelig utviklet i det en person passerer den kriminelle lavalder.¹⁴ Det er nettopp mangelen på fri vilje som kan føre til at en person ikke anses som strafferettslig tilregnelig (Syse, 2006, s. 5). Det finnes mekaniske teorier som går ut på at alle mennesker er gjenstand for nevrologiske tilstander, som styrer deres tanker og handlinger. I følge slike teorier er ingen mennesker frie aktører. Et hypotetisk straffesystem basert på slike teorier, måtte utelukkende ha som formål å forutse og forhindre lovbrudd, uavhengig av ansvar eller hva som anses fortjent. Teorier om at mennesker ikke er frie aktører utfordrer grunnlaget for rett og moral, og gjør tilregnelighetskriterer i strafferetten overflødige (Morse, 2011, s. 963-965). Fram til mekaniske teoretikere evner å bevise det motsatte, mener jeg imidlertid at det er rimelig å anta at de fleste mennesker *er* i besittelse av en fri vilje. Unntak kan imidlertid forekomme dersom for eksempel menneskets tanker og handlinger er styrt av psykiske forstyrrelser.

Strafferetten kan anses som normativ og forankret i moralske prinsipper. Denne avhandlingen er utledet fra en tese om at det finnes en allmennmoral som utgjør fundamentet til lovgivningen i en demokratisk rettsstat. Allmennmoralen kan defineres som ”det sett av moralske verdier, normer og dyder - og de tilsvarende praksiser og institusjoner - som har bred aksept og er internalisert og respektert i en gitt kultur til en viss tid” (Tranøy, 1998, s. 107). Den består altså av alminnelige menneskers moralske idéer og oppfatninger av hva som er rett og galt, godt og ondt, og moralske dyder og laster innenfor en gitt kultur. Det kreves ikke at alle innenfor samme kultur aksepterer alle normene og verdiene som tilhører kulturens allmennmoral. Det bør imidlertid være akseptabelt for personer at andre innenfor samme kultur aksepterer allmennmoralens normer og verdier (Tranøy, 1998, s. 15 og 107).

¹⁴ I norsk strafferett er den kriminelle lavalder per i dag 15 år, jf. strl § 46.

3.1.1 Allmennmoralske refleksjoner på skyld og straff

Årsaken til at utilregnelige ikke blir ansett som strafferettslige ansvarlige, skyldes et (allmenn)moralsk prinsipp om at det er galt å straffe dem som ikke vet eller forstår hva de gjør. I allmennmoralen er moralsk skyld knyttet til forsettet bak en skadende handling. Allerede små barn bruker denne moralske forståelsen aktivt, for eksempel når fire år gamle Oda forteller barnehagetanten at hun ikke dyttet Sivert med vilje. Det allmennmoralske prinsippet om at det er verre å skade noen med viten og vilje enn ved uhell – at moralske onder altså forutsetter menneskelige intensjoner, ligger til grunn for straffelovens krav om subjektiv skyld (Tranøy, 1998, s. 19 og 89). Subjektiv skyld innebærer at lovbrysteren har utvist forsett eller uaktsomhet med henhold til følgene. Selv om psykotisk utilregnelige lovbrytere kan ha handlet forsettlig, vil de ikke ha normal skyldene. Det skyldes at lovbruddet er knyttet til deres psykotiske verden (Høyen og Dalgard, 2002, s. 252). Lovbrytere med alvorlige psykiske lidelser vil i flere tilfeller ikke oppfatte omstendighetene som gjør handlingen straffbar. Utilregnelige lovbrytere kan dermed moralsk sett ikke bebreides (Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 25, andre spalte).

I forarbeidene til de strafferettslige særreaksjonene, ble det hevdet at det er i strid med alminnelig rettsbevissthet, å straffe lovbryster som var sterkt psykisk avvikende på handlingstiden (Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 25, første spalte). Denne antakelsen ble senere støttet i rettslitteraturen som omhandlet tvungent psykisk helsevern. Høyen og Dalgard forfektet at de fleste oppfatter det som galt at mennesker som åpenbart er alvorlig psykisk syke, straffes på lik linje med tilregnelige lovbryster (2002, s. 246). I andre forarbeider er det blitt hevdet at ansvarlighet er et moralsk spørsmål. Å straffe noen for en handling begått i en psykotisk tilstand, vil være det samme som å straffe vedkommende for sin psykose. Det ble antatt at straff på dette grunnlag kunne virke støtende på samfunnets moralfølelse (Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner, 1974, s.162).

3.2 Tilregnelighet – et vilkår for straff

Det strafferettslige utilregnelighetsprinsippet er nedfelt i straffelovens § 44. I paragrafens første ledd står det: ”Den som på handlingstiden var psykotisk ... straffes ikke”.

Begrepet psykose dekker over en rekke ulike diagnoser som for eksempel schizofreni, paranoia og bipolare affektive lidelser (Jacobsen, 2004, s. 39-40). Felles for symptomene til tilstandene som faller under psykosebegrepet, er at realitetskontakten er opphevet, eller vesentlig svekket. Det innebærer at evnen til å reagere normalt på vanlige inntrykk mangler. Kontrollen over tanker, følelser og handlinger er i vesentlig grad redusert. Den utilregnelige vil for eksempel ikke klare å skille mellom hallusinasjoner og virkelighet (Høyen og Dalgard, 2002, s. 227). For å være psykotisk i strafferettslig forstand, stilles det krav til at psykosen er aktiv (Jacobsen, 2004, s. 40). Dersom en lovbrøyer har en psykosediagnose, men psykosen for eksempel holdes i sjakk ved hjelp av medisiner, vil ikke vedkommende anses som strafferettslig utilregnelig (Høyen og Dalgard, 2002, s. 227). I noen rettssystemer vil en lovbrøyer som er blitt erklært psykotisk i handlingsøyeblikket automatisk frifinnes for straff. I andre rettssystemer kreves det derimot en sammenheng mellom psykosen og lovbruddet, før lovbrøyeren anses som strafferettslig utilregnelig. Det første systemet følger det såkalte biologiske prinsipp, mens det andre systemet følger det psykologiske prinsipp.

3.2.1 Utilregnelighet og det biologiske prinsipp

Norge er ett av få land¹⁵ i verden som vurderer strafferettslig utilregnelighet etter et biologisk prinsipp.¹⁶ Det innebærer at når en lovbrøyer blir erklært psykotisk i handlingsøyeblikket, medfører dette automatisk straffrihet.¹⁷ Det biologiske prinsipp legger all vekt på psykoseerklæringen, eventuelt bevisstløshetserklæringen, i strl § 44 (Syse, 2006, s. 8). Dersom en psykotisk person som lider av vrangforestillinger om at han blir forfulgt stjeler en pelskåpe i bursdagsgave til moren sin, vil han anses som strafferettslig utilregnelig. Det til tross for at tyveriet av pelskåpen ikke var forårsaket av at han følte seg forfulgt, men at han hadde dårlig råd. Norsk strafferett krever altså ingen nærmere årsakssammenheng mellom den psykiske tilstanden og lovbruddet (Høyen og Dalgard, 2002, s. 97 og 247-248).

¹⁵ I følge Syse kan Norge være det eneste land i verden som følger det biologiske system (Syse, 2006, fotnote 15).

¹⁶ Det biologiske prinsipp blir også kalt for det medisinske prinsipp

¹⁷ Unntak foreligger dersom lovbrøyeren er psykotisk på grunn av selvforskyldt rus, jf. strl § 45

Andre rettstater bruker et blandet system der lovbrøtters psykiske tilstand legges til grunn, i tillegg til at det stilles krav til psykologiske tilleggskriterier for å bli erklært utilregnelig. Det finnes to typer tilleggskriterier. De første kalles M’Naghten reglene, og innebærer at lovbrøtteren på grunn av sin psykiske tilstand ikke var i stand til å forstå hva han gjorde, se forskjell på rett eller galt, eller forstå at handlingen var rettstridig (Høyer og Dalgard, 2002, s. 247-248). Dersom en psykisk syk person bryter seg inn i et hus fordi han på grunn av sine psykiske lidelser feilaktig trodde at det er hans eget hus, vil han erklæres straffri etter disse reglene. Den andre typen tilleggskriterier er kausalitetskriteriene, som innebærer at lovbruddene kan settes i direkte sammenheng med lovbrøtters psykiske tilstand (Høyer og Dalgard, 2002, s. 247-248 og s. 98). Et eksempel på at kausalitetskriteriet er oppfylt, er dersom en person med vrangforestillinger om å bli forfulgt stjeler en bil og bryter alle fartsgrenser, fordi han tror at noen følger etter ham. De to typene tilleggskriterier vil i noen tilfeller overlappe hverandre, men mens M’Naghten reglene krever at de kognitive funksjonene¹⁸ er svekket, kan både svekkelsen av kognitive og ikke-kognitive funksjoner¹⁹ føre til straffrihet etter kausalitetskriteriene. Et eksempel på en ikke-kognitiv funksjon kan for eksempel være en uimotståelig impuls til å gjøre noe ulovlig (Syse, 2006, s. 10). Felles for begge typene tilleggskriterier er at de stiller krav om en årsakssammenheng mellom den psykiske tilstanden og lovbruddene.

3.2.2 Innvendinger mot det biologiske prinsipp

Det biologiske prinsipp er svært omdiskutert. Blant de som har forfektet at utilregnelighetsvurderingen bør baseres på dette prinsippet, har hovedargumentet vært at det vil være vanskelig å bevise at det *ikke* finnes noen sammenheng mellom den psykiske tilstanden og lovbruddet. Psykoser rammer såpass store deler av personligheten at man vanskelig kan fastslå at tilstanden ikke har influert handlingen. I forarbeidene til særreaksjonen tvungent psykisk helsevern, medgir justis- og politidepartementet at enkelte psykisk syke kan handle uten sykelige motiver. Departementet argumenterer imidlertid med at dette hører til sjeldenhetene. Selv om et lovbrudd virker rasjonelt, vil det alltid være en mulighet for at det er sykkelig motivert. I

¹⁸ Evnen til å tenke rasjonelt

¹⁹ Følelsesmessig funksjon

slike tilfeller må tvilen komme tiltalte til gode. Departementet argumenterer videre med at vanskeligheter med å bevise en årsakssammenheng mellom psykosen og lovbruddet, vil føre til en unødvendig komplisering av systemet. De hevder at sammenliknet med land som stiller krav om årsakssammenheng, syns forskjellen først og fremst å ligge på det ideologiske plan (Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 25-27).

Det biologiske prinsipp har høstet mye kritikk. Ett av de viktigste motargumentene er at mange psykotiske faktisk vet hva de gjør (fra en oppsummering i Rosenqvist, 2009, s. 60). Fra både psykiatrisk og juridisk hold er det blitt hevdet at det finnes mennesker med psykotiske symptomer på et svært avgrenset område, men som ellers fungerer helt normalt i sin virkelighetsoppfatning (Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 27, første spalte). Fra et psykiatrisk ståsted forsvaret Rosenqvist det biologiske prinsipp ved å vise til bevisvurderingen: ”Dersom en psykotisk person med omfattende vrangforestillinger dreper sine foreldre, er det etter vår mening ikke mulig å si at vrangforestillinger *ikke* påvirket hans vurderingsevne i så henseende” (Rosenqvist, 2009, s. 61). Mye kan tyde på at en person som begår tilsynelatende umotiverte drap på sine foreldre, antakeligvis var påvirket av sin psykotiske tilstand. Irrasjonaliteten bak handlingene gjør det vanskelig å forstå drapene på noen annen måte. Når det kommer til psykotiske personer som begår mer rasjonelle lovbrudd, er imidlertid ikke denne sammenhengen like tydelig. Andenæs illustrerte sistnevnte ved å gi et eksempel på en vanetyv om fortsatte med å stjele etter at han ble psykotisk. I forbindelse med vanetyveksemplet, påpekte Andenæs at det i noen tilfeller kan være liten sammenheng mellom den psykiske lidelsen og lovbruddet. Selv om Andenæs mente at slike tilfeller kan oppstå, støttet han det biologiske prinsipp med begrunnelsen om at man likevel aldri kan være hundre prosent sikker på at lovbruddet ikke var psykotisk motivert (Andenæs, 2004, s. 305-306).

Fra psykiatrisk hold er det blitt hevdet at årsakssammenhengen mellom lovbrudd og psykiske lidelser er mer et filosofisk enn et medisinsk spørsmål. Derfor faller dette spørsmålet utenfor psykiatriens kompetanseområde (referert til i Syse, 2006, s.10). Det er prinsipielt umulig for psykiatere å vite hva en lovbrøyer kan ha tenkt i handlingsøyeblikket. Ut i fra en skjønnsmessig og faglig kvalifisert vurdering, kan

psykiaterne konkludere om lovbrøyteren var psykotisk i handlingsøyeblikket eller ikke. Denne vurderingen alene kan være svært vanskelig, spesielt dersom det er gått lang tid mellom lovbruddet og den rettspsykiatriske observasjonen. Det er kanskje mye å forvente at psykiaterne, i tillegg til og fastlå om en lovbrøyter var psykotisk i handlingsøyeblikket, skal kunne konkludere med om lovbruddet var psykotisk betinget.

Til forsvar for det biologiske system, minner Rosenqvist om at det å ha en psykosediagnose i seg selv ikke innebærer at man er strafferettslig utilregnelig. Loven stiller krav om at man må være psykotisk i *handlingsøyeblikket* (Rosenqvist, 2009, s. 61). Selv om lovbrøyteren i teorien må være psykotisk i handlingsøyeblikket, vil ikke dette alltid følges i praksis. For personer med en psykosediagnose, som hyppig og kontinuerlig begår lovbrudd, har ikke påtalemyndighetene mulighet til å fremstille vedkommende for en rettspsykiatrisk undersøkelse etter hver pågrepelse. Hvis man ved en tidligere anledning er blitt erklært utilregnelig, vil mindre alvorlige lovbrudd kunne henlegges etter kode 065: tvil om mistenktes tilregnelighet, frem til det blir satt i gang en ny rettspsykiatrisk observasjon.

Et annet argument mot det biologiske prinsipp er at det er en menneskerettighet å stå til ansvar for sine handlinger (Høyen og Dalgard, 2002, s. 249; Rosenqvist, 2009, s. 62). Interesseorganisasjonen, Mental Helse,²⁰ uttalte allerede i 1983 at synet på at "sinnsykdom" rammer hele den "sinnsykes" tankegang, og at man ikke har noen garanti for "normal handlemåte" når det kommer til slike mennesker var utdatert. Fra de psykisk sykes eget ståsted, argumenterte Mental Helse for at det blandete system var mer tilfredsstillende og rettferdig. Ifølge Mental Helse, virket det biologiske system stigmatiserende ved at det frakjente alvorlig psykisk syke enhver form for ansvar og rasjonalitet (Strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner, 1990, s. 44). At en person ikke blir pålagt å ta ansvar for sine handlinger, kan oppfattes som både diskriminerende og integritetskrenkende (Høyen og Dalgard, 2002, s. 39). I sin særuttalelse til NOU 1974:17, fremholdt Nils Christie at det beste for både behandlere og lovbrøytere er at "folk er som folk flest" med både rett og plikt til å ta ansvar for sine handlinger (Christie sitert i Høyen og Dalgard, 2002, s. 40).

²⁰ På det tidspunktet het organisasjonen "Norsk Forening for Mental Helse."

Til argumentet om at det er en menneskerett å stå til ansvar for sine handlinger, svarer Rosenqvist at enkelte utilregnelige har et stort soningsbehov når de innser hva de har gjort. På grunn av deres psykiske tilstand, vil ikke fengsel være den beste løsningen for disse lovbrysterne. En god psykiatrisk oppfølging kan være et mer egnet middel til å få lovbrysterne til å forsones seg med sine handlinger, og forebygge nye lovbrudd. Andre utilregnelige har kanskje liten eller ingen skyldfølelse. I følge Rosenqvist vil dette neppe endre seg om de idømmes fengsel. Psykiatrisk behandling vil likevel kunne ansvarliggjøre dem noe for sine handlinger (Rosenqvist, 2009, s. 62).

3.3 Vilkårene for dom på tvungent psykisk helsevern

Som vi hittil har sett, er utgangspunktet for straffrihet prinsippet om utilregnelighet. Selv om lovbrysteren blir erklært utilregnelig, kan hensyn til samfunnsbeskyttelsen legitimere inkapasitering og andre kontrolltiltak rettet ham. Det legges altså vekt på prevensjonistiske hensyn i forhold til lovbrysterne som anses som farlige. Samfunnsbeskyttelse kan fungere individualpreventivt ved uskadeliggjøring av lovbrysteren (Andenæs, 2004, s. 82 og 91). Legitimeringsgrunnlaget for de tidsubestemte særreaksjonene er nettopp samfunnsbeskyttelse.

Grunnvilkåret for å idømmes tvungent psykisk helsevern er at det anses som nødvendig for å verne samfunnet. Særreaksjonen kan ikke begrunnes med hensyn til lovbrysteren, som argumenter om at behandling er til vedkommendes eget beste. Årsaken til samfunnsbeskyttelse som et selvstendig vilkår, er at dom på tvungent psykisk helsevern utgjør en stor belastning for den som dømmes. Tidsubestemte særreaksjoner utfordrer dessuten flere rettsstatlige prinsipper, som proporsjonalitetskravet mellom lovbrudd og strafferettslig reaksjon, samt at man bare skal kunne dømmes for lovbrudd man har begått, og ikke lovbrudd man kan tenkes å begå i fremtiden (Jacobsen, 2004, s. 49-51). På grunnlag av dette, skal dom på tidsubestemte særreaksjoner anvendes svært restriktivt.

Straffelovens § 39 består av to alternativer som kan lede til dom på overføring til tvungent psykisk helsevern. For at særreaksjonen anses som nødvendig for å verne samfunnet etter det første alternativet, stilles det krav til at lovbruddene må ha vært alvorlige og ”krenket andres liv, helse eller frihet” (strl § 39 nr. 1). I lovteksten ramses det opp noen eksempler på lovbrudd som psykotiske vanligvis begår, og som samfunnet bør beskyttes mot: ”alvorlig voldsforbrytelse, seksualforbrytelse, frihetsberøvelse, ildspåsettelse, eller en annen alvorlig forbrytelse” (strl § 39 nr. 1). Mer spesifikt omfatter bestemmelsen følgende lovbrudd: forsettlig drap, grov legemsbeskadigelse, voldtekt, seksuell omgang med mindreårige, frihetsberøvelse over et visst tidsrom eller med følge av betydelige lidelser, skader eller død, alvorlig ildspåsettelse, alvorlige narkotikalovbrudd og grove tilfeller av ran og trusler. Truslene bør omfatte de lovbrudd som er ramset opp i paragrafen, og vanligvis stilles det krav til at truslene var alvorlig ment. Videre *kan* alminnelig legemsbeskadigelse gi grunnlag for særreaksjonen, avhengig av omstendighetene (Jacobsen, 2004, s. 91-95 og s. 96).

Det andre alternativet i strl § 39 som kan gi grunnlag for dom på overføring til tvungent psykisk helsevern, gjelder mindre alvorlige lovbrudd av samme art som nevnt i første alternativ. Vilkårene er at lovbrøyteren tidligere har begått, eller forsøkt å begå et alvorlig lovbrudd som nevnt i nr. 1, og at det antas å være en nær sammenheng mellom det tidligere og det nylig begåtte lovbrudd (strl § 39 nr. 2). Et eksempel kan være at en person, som tidligere er dømt for mordbrann, blir tatt i et forsøk på å begå en mindre alvorlig ildspåsettelse (Jacobsen, 2004, s. 126). Hensikten med denne bestemmelsen er at mindre alvorlige lovbrudd vil kunne gi tilstrekkelig grunnlag for å konstatere gjentakelsesfare (Strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner, 1990, s. 86-87). Mens faren for gjentakelse av liknende lovbrudd må være nærliggende etter det første alternativet, stiller det andre alternativet et strengere krav til faren for gjentakelse av et nytt alvorlig lovbrudd ved at det må anses som ”særlig nærliggende” (strl § 39).

3.3.1 Lovbrudd som ikke gir grunnlag for særreaksjonen

Selv om det er overlatt til domstolene å vurdere samfunnets behov for vern i hvert enkelt tilfelle, finnes det nedre grenser for hvilke lovbrudd som kan gi dom på overføring til tvungent psykisk helsevern. For det første fremgår det av lovteksten at det

må ha vært begått en forbrytelse. Forseelser som bæring av kniv på offentlig sted, eller kjøring av bil i beruset tilstand, oppfyller altså ikke vilkårene i strl § 39. I forhold til voldslovbrudd kan legemsfornærmelser i hovedsak ikke gi grunnlag for særreaksjonen, med mindre handlingen førte til betydelig skade eller død (Jacobsen, 2004, s. 81 og 88). Seksualforbrytelser, som blotting, kinking, og annen uanstendig atferd, oppfyller heller ikke vilkåret om lovbruddets alvorlighetsgrad. Det samme gjelder ærekrenkelser. Siden lovbruddene må ha krenket andres liv, helse eller frihet, danner ikke forbrytelser som retter seg mot offentlige interesser eller materielle verdier (som vold mot offentlig tjenestemann, vinningsforbrytelser og skadeverk) grunnlag for særreaksjonen. Dersom volden som påføres offentlig tjenestemann er av så alvorlig art at den faller under strl § 229 om legemsbeskadigelse, *kan* lovbrysteren imidlertid dømmes til særreaksjon (Jacobsen, 2004, s. 92-97).

3.3.2 Bakgrunnen for innsnevringen av adgangen til å dømme utilregnelige

I den tidligere sikringsordningen for tilbakefallslovbrytere, ble det ikke stilt krav til hvilke straffebud som måtte være krenket for å bli idømt tidsubestemt sikring. Dette var en av årsakene til at sikringsinstituttet etter hvert høstet kraftig kritikk. Det ble hevdet at sikring i for stor utstrekning ble brukt mot lovbrøyttere som begikk ”plagsomme”, men ikke farlige lovbrudd. Siden sikringsreaksjonen ikke stilte krav til lovbruddskategori eller alvorlighetsgrad, risikerte den utilregnelige tidsubestemt dom for mindre alvorlige lovbrudd. På grunnlag av kritikken ble sikring brukt mer og mer restriktivt, og fra 1970-årene ble reaksjonen kun unntaksvis anvendt på mindre alvorlige lovbrudd.²¹

På bakgrunn av erfaringene fra sikringsordningen, ble det i forarbeidene til de strafferettslige særreaksjonene hevdet at samfunnet måtte tolerere at personer med alvorlige psykiske lidelser begikk mindre alvorlig kriminalitet (Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner, 1974, s. 87-88). Justis- og politidepartementet understreket at utilregnelige i hovedsak skulle være straffrie, og burde ikke få noen strafferettslig reaksjon. Unntaket forelå når den som var blitt erklært utilregnelig utgjorde en så stor fare for andre, at hensynet til samfunnet krevde

²¹ Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner, 1974, s. 79-80; Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 40, andre spalte; Andenæs, 2004, s. 499.

beskyttelse mot vedkommende (Lov om endringer ved straffeloven mv. 1993-94, s. 47, første spalte). Departementet medga at samfunnet kunne trenge beskyttelse mot mindre alvorlig kriminalitet, dersom lovbruddene var svært plagsomme, omfattende og intense. Likevel kom de frem til at straffelovens nye § 39 foreløpig ikke skulle hjemle disse lovbruddene. Departementet begrunnet det med at løsninger heller burde søkes innenfor den sivile lovgivningen, hovedsaklig psykisk helsevernloven. Ettersom psykisk helsevernloven på det tidspunktet enda ikke hadde trådt i kraft, ønsket departementet å avvende situasjonen før de foretok en nærmere vurdering i samråd med sosial- og helsedepartementet (Lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover, 2000-2001a, s. 33, første spalte).

Justiskomiteén stilte seg kritisk til at departementet ikke ville hjemle mindre alvorlig kriminalitet i strl § 39, og bemerket at det burde finnes en "sikkerhetsventil" i lovgivningen slik at personer som begikk klart samfunnsskadelige lovbrudd ikke ble gående uten et tilbud. Komiteén foreslo en endring i straffeloven som ville gjøre det mulig å dømme utilregnelige til særreaksjon, også for mindre alvorlig kriminalitet (Lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover, 2000-2001b, s. 11, første spalte). Høyer og Dalgard mente at justiskomiteéns kommentarer bygget på feil premisser. Ifølge de to professorene ville det være mulig å etablere sivilt tvungent psykisk helsevern overfor tilbakefallslovbrytere som begikk mindre alvorlige lovbrudd. De skriver: "Det er i det hele tatt vanskelig å forestille seg at lovbytere som er aktivt psykotiske ... ikke blir tatt hånd om av behandlingsapparatet, særlig dersom det er snakk om synlig asosial atferd" (Høyer og Dalgard, 2002, s. 276). Høyer og Dalgard fryktet en utvikling som ville føre til at flere lovbytere ville bli dømt til tvungent psykisk helsevern, dersom regjeringen fulgte opp justiskomiteéns anmodning (Høyer og Dalgard, 2002, s. 276).

3.4 Hvilke muligheter gir lov om psykisk helsevern?

Både i forarbeidene og litteraturen rundt særreaksjonen dom på tvungent psykisk helsevern, er det gitt uttrykk for forventninger om at psykotiske lovbytere som begår mindre alvorlig kriminalitet, fanges opp av psykisk helsevernloven. I etterkontrollen av reglene om strafferettslig utilregnelighet og særreaksjonene, ble det imidlertid

konstatert at løsninger innenfor helsevesenet ikke fungerte tilfredsstillende (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 203). Grunnleggende for tvungent psykisk helsevern etter psykisk helsevernloven § 3-3, er at personen har en alvorlig sinnslidelse. Begrepet ”alvorlig sinnslidelse” er noe videre enn straffelovens ”psykosebegrep” (Syse, 2006, s. 19). I tillegg stiller phlsvl § 3-3 krav til at ett av to hovedvilkår er oppfylt: behandlingsvilkåret²² eller farlighetsvilkåret.²³ Jeg skal i det følgende redegjøre nærmere for de to vilkårene, og se på i hvilken grad lovbrutere som vedvarende begår mindre alvorlige lovbrudd oppfyller disse.

For å tilfredsstille behandlingsvilkåret må personen det gjelder, dersom inngrep ikke iverksettes: ”...få ... sin utsikt til helbredelse eller vesentlig bedring i betydelig grad redusert, eller det er stor sannsynlighet for at vedkommende i meget nær framtid får sin tilstand vesentlig forverret” (phlsvl § 3-3 første ledd nr. 3 bokstav a). I mange tilfeller vil ikke utilregnelige lovbrutere oppfylle dette vilkåret. Behandlingsvilkåret håndheves svært strengt. Forverringsalternativet er dessuten først og fremst aktuelt når det gjelder opprettholdelse av tvungent psykisk helsevern, som allerede er blitt etablert (Lov om etablering og gjennomføring av psykisk helsevern, 1998-99, avsnitt 7.3.4.2).

Farlighetsvilkåret i psykisk helsevernloven innebærer at vedkommende ”utgjør en nærliggende og alvorlig fare for eget eller andres liv eller helse” (phlsvl § 3-3 første ledd nr. 3 bokstav b). Siden forutsigelsen av voldsrisiko er svært usikker, vurderes farlighetsvilkåret svært strengt. Det er sjelden farlighetsvilkåret i psykisk helsevernloven benyttes som selvstendig vilkår for tvangsinngrep (Økt selvbestemmelse og rettsikkerhet, 2011, s. 176, andre spalte). I forarbeidene understreker Helse- og omsorgsdepartementet at fare for ødeleggelse av materielle verdier faller utenfor dette vilkåret. Er det snakk om fare for vold mot andre mennesker, må den overstige det rent ”bagatellmessige”, og ha håndgripelige konsekvenser (Lov om etablering og

²² Det jeg definerer som behandlingsvilkåret kan deles i to, der den første delen: ”få ... sin utsikt til helbredelse eller vesentlig bedring i betydelig grad redusert” kalles behandlingsvilkåret, og den andre delen: ”det er stor sannsynlighet for at vedkommende i meget nær framtid får sin tilstand vesentlig forverret” kalles forverringsvilkåret. Siden sondringen mellom disse vilkårene ikke er relevant for avhandlingen, har jeg valgt å kalle hele phlsvl § 3-3, første ledd nr. 3 bokstav a for behandlingsvilkåret.

²³ Det stilles også krav til tilleggsvilkår som blant annet krav til institusjonen der behandlingen skal foregå, krav om at frivillig psykisk helsevern er prøvd tidligere, med mindre dette åpnebart er hensiktsløst, og at pasienten er gitt anledning til å uttale seg (phlsvl § 3-3).

gjennomføring av psykisk helsevern, 1998-99, avsnitt 7.3.4.2). Lovbrytere som begår vinningskriminalitet, skadeverk og mindre alvorlige voldsforbrytelser tilfredsstiller altså ikke farlighetsvilkåret i psykisk helsevernloven.

Farlighetsvilkåret i strl § 39 og phlsvl § 3-3 sammenfaller i de fleste tilfeller. På noen områder er vilkåret strengere i psykisk helsevernloven. Blant annet stilles det krav til årsakssammenheng mellom psykosen og farligheten, i tillegg til at vedkommende må være psykotisk på det tidspunkt han blir ilagt tvang under det psykiske helsevernet. Etter straffeloven holder det at personen var psykotisk i handlingsøyeblikket, og det stilles ikke krav til en årsakssammenheng mellom psykosen og den antatte farligheten. Psykisk helsevernloven krever, i likhet med straffeloven, at personen må utgjøre en "nærliggende fare for ... andres liv eller helse". At man utgjør en fare for andres frihet, er imidlertid ikke nevnt i psykisk helsevernloven. På andre områder har psykisk helsevernloven et bredere virkefelt enn straffeloven. Etter psykisk helsevernloven stilles det ikke krav til at det er blitt begått lovbrudd, eller at det foreligger en fare for et nytt alvorlig lovbrudd. Farlighetsvilkåret i psykisk helsevernloven inkluderer derimot at man utgjør en fare for seg selv. Til tross for noen forskjeller, kan man legge til grunn at de to lovgivningenes farlighetsvilkår i stor grad er sammenfallende (Jacobsen, 2004, s. 224-225).

I vurderingen av om det finnes rettslig hjemmel for å iverksette tvangsinngrep overfor psykotiske lovbrytere som begår mindre alvorlig kriminalitet, er det verdt å merke seg høringsuttalelsen fra tidligere leder av Den Rettsmedisinske Kommisjon, Randi Rosenqvist. Rosenqvist hevder at det *er* hjemmel i gjeldende psykisk helsevernlovgivning for å tvangsinnlegge denne gruppen lovbrytere. Årsakene til at hjemlene ikke benyttes i praksis skyldes, i følge Rosenqvist, plassmangel og prioriteringer i helsevesenet. Etter Rosenqvists skjønn kan lovbryterne det gjelder oppfylle både farlighetsvilkåret og behandlingsvilkåret i phlsvl § 3-3. Farlighetsvilkåret oppfyller de ved at de utgjør en betydelig risiko for vold, og antakeligvis vil skåre høyt på risikomålinger. Rosenqvist anfører at lovbrudd som alvorlige trusler, ran, tyveri, legemsbeskadigelse, legemsfornærmelse og vold mot offentlig tjenestemann ved uhell kan medføre betydelig skade på en annen person. Ved stadige gjentakelser av slike

lovbrudd vil man, etter Rosenqvists oppfatning, tilfredsstillende farlighetsvilkåret etter psykisk helsevernloven.

Dersom farlighetsvilkåret likevel ikke er oppfylt, mener Rosenqvist at lovbrysterne kan tilfredsstillende behandlingvilkåret. Hun peker på at justis- og politidepartementet selv har uttalt at de ønsker å iverksette behandlingstiltak som skal forbedre lovbrysterens totalfungering i samfunnet. Rosenqvist ser på dette som en erklæring som tilsier at behandlingvilkåret er oppfylt (Rosenqvist, 2011, s. 2-3).

I redegjørelsen av de strafferettslige og sivile vilkårene for tvangsinngrep, har formålet vært å vise hvordan noen lovbrysterne faller mellom to lovgivninger. Utilregnelige lovbrysterne som begår vedvarende ”plagsom” kriminalitet tilfredsstiller altså ikke nødvendigvis vilkårene for illeggelse av tvang, verken strafferettslig eller sivilt. Selv om lovbrysterne, slik Rosenqvist hevder, hadde oppfylt vilkårene i psykisk helsevernloven, blir det i praksis ikke iverksatt psykiatriske tvangstiltak overfor denne gruppen. Det har dermed oppstått en rettstilstand der en gruppe psykotiske lovbrysterne kontinuerlig begår kriminelle handlinger, uten at det settes inn tiltak som kan hindre dem fra å begå lovbrudd. I neste delkapittel vil jeg se nærmere på hva som kjennetegner denne gruppen lovbrysterne.

3.5 Hvem er ”fribillettlovbrysterne”? – To kartlegginger

For å få et innblikk i situasjonen med ”fribillettlovbrysterne” er det en fordel å ha en forståelse av hva som kjennetegner disse lovbrysterne og deres bakgrunn. Det er foretatt to kartlegginger av utilregnelige lovbrysterne som hyppig begår samfunnsskadelig kriminalitet, men ikke kvalifiserer til dom på overføring til tvungent psykisk helsevern. Begge kartleggingene er gjort på bakgrunn av materiale fra landets politidistrikter og statsadvokatembeter (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 203-205). Den første kartleggingen gjaldt perioden 2002-2004. For denne perioden ble det av politi- og påtalemyndighetene anslått rundt 70 personer på landsbasis, som tilhørte den såkalte ”fribillettgruppen”. Kartleggingen tok utgangspunkt i 36 rettspsykiatriske erklæringer, der lovbrysterne ble funnet utilregnelige på grunn av psykose. Disse lovbrysterne besto av

34 menn og to kvinner. Gjennomsnittsalderen var 36,5 år, der den yngste var 19 år og den eldste var 59 år. Et flertall av lovbrysterne (29) var etnisk norske, mens de resterende syv var første- eller annengenerasjonsinnvandrere fra den tredje verden. De aller fleste var eneboende, lavt utdannede og uføretrygdde. Felles for mange av disse lovbrysternes sykdomshistorie var tidlige tegn på antisosiale trekk og symptomer på psykiske lidelser. Blant lovbrysterne var 31 tidligere innlagt på psykiatrisk sykehus, en hadde vært innlagt hele 40 ganger. Over halvparten av lovbrysterne hadde vært til rusbehandling, og det var gjennomgående tidlig rusdebut blant dem. Diagnosene som ble gitt for handlingsøyeblikket var først og fremst schizofreni og paranoid psykose. Nesten halvparten hadde i tillegg bidiagnoser av rusrelatert eller psykotisk art. Blant hovedlovbrudd var trusler og legemsbeskadigelser dominerende. Ran, tyveri, legemsfornærmelse, vold mot offentlig tjenestemann, narkotikaforbrytelse, skadeverk, seksuell utnyttning, ildspåsettelse og fredsforstyrrelse var også representert (Hartvig, 2007, s. 6-9).

Ettersom materialet fra 2002-2004 omfattet relativt lite vinningskriminalitet, ble det foretatt en ny kartlegging. Dette var for å sikre at det innsamlede materialet faktisk representerte "fribillettlovbrysterne," som var målgruppen for kartleggingen. Den nye kartleggingen gjaldt perioden 2004-2006. For denne perioden ble det anslått at minst 61 personer tilhørte "fribillettgruppen", som stadig begikk kriminalitet. Det anslåtte antall lovbrystere holdt seg altså relativt stabilt i de to periodene. Materialet for den nye kartleggingen besto av 54 rettspsykiatriske erklæringer, der konklusjonene var utilregnelighet som følge av psykose. I den nye kartleggingen utgjorde tyverier en betydelig større andel av hovedlovbruddene, sammenliknet med den tidligere kartleggingen (20 % mot 8 %). Alvorlige trusler utgjorde 20 % av hovedlovbruddene i den nye kartleggingen, mot 28 % i den første. Dernest kom voldsforbrytelser, henholdsvis legemsfornærmelser med 14 % og legemsbeskadigelser med 9 %. De alvorligste voldsforbrytelsene utgjorde en mindre andel av hovedlovbruddene i den siste kartleggingen, mens de mindre alvorlige voldsforbrytelsene utgjorde en tilsvarende større andel. Andre lovbrudd, som var representert i den siste kartleggingen, var blant annet ran, vold mot offentlig tjenestemann og narkotikaforbrytelser (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 205-206).

Også i den nye kartleggingen var menn overrepresentert; 49 av lovbrøtterne var menn og fem var kvinner. Gjennomsnittsalderen holdt seg nokså stabil, med 35 år i den nye kartleggingen. Av det nye materialet var 48 av lovbrøtterne født i Norge, mens seks var født i utlandet. De aller fleste var ugift eller skilt, hadde lav utdanning og levde på trygd. Et overveldende flertall var rusmisbrukere. Mange debuterte tidlig med rusmidler, og utviklet etter hvert et blandingsmisbruk. Det typiske blandingsmisbruket besto av alkohol, cannabis, amfetamin eller kokain. De fleste i materialet hadde altså en dobbeldiagnose, som innebærer en rusavhengighet og en psykose, der rusmisbruket i stor grad påvirket den psykiske sykdommen. Selv om den psykiske sykdommen ble forverret av rusmisbruket, var det fortsatt sykdommen som dominerte over rustilstanden. Lovbrøtterne ville altså fortsatt vært alvorlig psykisk syke, selv om de fikk bukt med rusmisbruket. I likhet med gruppen i den første kartleggingen, begynte sykdomsutviklingen forholdsvis tidlig. Diagnosen, som ble gitt i de rettspsykiatriske erklæringene, var i halvparten av tilfellene paranoid schizofreni. I en del tilfeller ble det også konkludert med annen schizofreni og paranoid psykose. I de fleste erklæringene ble det i tillegg gitt psykiatriske bidiagnoser, for eksempel forstyrrelser som følge av rusmisbruk, personlighetsforstyrrelser og ADHD. Alle lovbrøtterne hadde vært i kontakt med det psykiske helsevernet tidligere. De fleste hadde vært innlagt på psykiatrisk sykehus, på det meste opptil 55 ganger. I mange av erklæringene ble det opplyst om kaotiske oppvekstvilkår, og i noen tilfeller fysisk eller seksuelt misbruk (Hartvig, 2008, s. 3 og s. 7-10).

På bakgrunn av beskrivelsene over vil jeg forsøke å tegne et bilde av den typiske ”fribillettlovbrøteren”: Han er en norskfødt mann i midten av 30-årene. Han er rusmisbruker med langvarige, alvorlige, sammensatte og kompliserte psykiske lidelser. Han har vært i behandling opptil flere ganger, men dette har av ulike årsaker ikke fungert. Han er ressurssvak i form av mangel på arbeid og utdanning, med dårlig økonomi og lav sosial status. Han bor alene og har antakeligvis lite sosialt nettverk. Han debuterte tidlig med rusmidler, og utviklet tidlig symptomer på psykisk sykdom. På grunnlag av dette, har han mest sannsynlig havnet på randen av samfunnet allerede i ung alder. Oppveksten hans kan ha vært svært vanskelig. Lovbruddene hans består i hovedsak av vinningskriminalitet, trusler og noe vold.

3.6 Noen rettslige måter å fange opp "fribillettlovbryterne" på

I 2006 oppnevnte regjeringen en utredningsgruppe som ble kalt Mælandutvalget, til å etterkontrollere reglene om strafferettslig utilregnelighet, strafferettslige særreaksjoner og forvaring. Med utgangspunkt i blant annet kartleggingene av "fribillettlovbryterne", kom Mælandutvalget frem til at det var et reelt problem at en liten gruppe utilregnelige begikk omfattende kriminalitet. Det ble konstatert at løsninger innenfor helsevesenet ikke fungerte som forventet overfor denne gruppen, og Mælandutvalget konkluderte med at samfunnet hadde et behov for å beskytte seg mot "fribillettlovbryterne". Det ble påpekt at det kunne stride mot den allmenne rettsfølelse at noen fikk "fribillett" til å begå kriminalitet. Mælandutvalget fryktet at dette kunne undergrave tillitten til rettsstaten. Sekundært ble det hevdet at lovbreakere med alvorlige psykiske lidelser burde få den hjelpen de trengte (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 203-212).

For å fange opp lovbreakere som befant seg i det rettslige tomrommet mellom strafferett og psykiatri, vurderte utvalget ulike alternativer til lovendring. Et av alternativene var innføringen av et "plagsom-kriterium" i psykisk helsevernloven. Det ville innebære at lovbrudd av mer plagsom art kunne gi grunnlag for sivile tvangsinngrep i regi av det psykiske helsevernet. Problemet med innføringen av et "plagsom-kriterium", var at det ville stride mot lovens formål, som tar utgangspunkt i pasientens behov (phlsvl § 1-1). Mælandutvalget påpekte at innføringen av et "plagsom-kriterium" kunne bidra til en utvikling som markant skilte seg fra den utviklingen det psykiske helsevernet hadde fulgt de siste årene. En slik utvidelse av tvangsbestemmelsene kunne forstås som et skritt tilbake, i retning av samfunnsrenovasjon. Innenfor moderne rettstenking anses samfunnsrenovasjon som en lite akseptert begrunnelse for å begrense andres frihet. Et annet problem ved innføringen av et "plagsom-kriterium", var at det ville bryte med en av Europarådets rekkommandasjoner. På bakgrunn av disse argumentene forkastet Mælandutvalget alternativet om å innføre et slikt vilkår i psykisk helsevernloven (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 207-208).

I følge Mælandutvalget ville det beste alternativet være å utvide den strafferettslige adgangen til å idømme utilregnelige lovbreakere tvungent psykisk helsevern. Utvalget foreslo blant annet en tidsbegrenset særreaksjon som kunne omfatte

”fribillettlovbryterne”²⁴ (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 214). Det ble imidlertid medgitt at forslaget skapte en rekke dilemmaer. Nedenfor vil jeg drøfte noen dilemmaer som både tidsbegrensede og tidsubestemte særreaksjoner skaper.

3.6.1 Noen dilemmaer med tvangsinngrep overfor ”fribillettlovbryterne”

Et sentralt rettsikkerhetsproblem ved å dømme utilregnelige på grunnlag av samfunnsbeskyttende hensyn, er at man aldri med sikkerhet kan fastslå om en person vil begå nye lovbrudd. Fordi det ikke er blitt utarbeidet skikkelige metoder for vurdering av fremtidig atferd som innbefatter mindre alvorlig kriminalitet, er faren for gjentakelse av slike lovbrudd enda vanskeligere å forutse. Metodene som finnes er stort sett beregnet for risikovurdering av mer alvorlig voldelig atferd (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 211). Risikovurderinger har generelt høstet mye kritikk, blant annet for at de har lav treffsikkerhet (Mathiesen, 2007, s. 125-127). På bakgrunn av de mange dilemmaene tidsubestemte særreaksjoner skaper, hevdet Andenæs at det er tilnærmet enighet om at dersom slike særreaksjoner skal brukes, må de være forbeholdt de aller farligste lovbyrterne (Andenæs, 2004, s. 96).

Særreaksjoner overfor psykisk syke lovbyrtere som ikke kan straffes, skaper også dilemmaer på det praktiske plan. Mangelen på ressurser innenfor psykiatrien bidrar til å skape slike dilemmaer. At pasienter som begår lovbrudd blir forbeholdt psykiatriske plasser på bekostning av like syke pasienter som ikke begår lovbrudd, kan oppfattes som svært urettferdig. Det hersker i tillegg stor usikkerhet om behandling vil ha noen effekt på pasientenes kriminelle atferd. Dette vil blant annet bero på sammenhengen mellom pasientens psykiske tilstand, og lovbruddene han begår. Mælandutvalget hevdet at dersom behandling ikke hjalp, ville tvangsinnleggelse virke som en straffereaksjon, og sykehusene som rene oppbevaringsplasser (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 211 og 215).

Det kan argumenteres for at tidsbegrenset tvangsinnleggelse med en lengstetid som løper før pasienten kan forventes å ha fått særlig utbytte av behandlingen, prinsipielt

²⁴ Jeg vil forklare nærmere om tidsbegrenset særreaksjon i kapittel 5, delkapitlene 5.1.1 og 5.1.2.

sett bør anses som straff eller samfunnsrenovasjon. Som tidligere beskrevet, har ”fribillettlovbryterne” ofte sammensatte problemer i form av rusavhengighet og av psykiatrisk art. Kartleggingene viser at de i mange tilfeller har vært til behandling tidligere, uten at det har gitt ønskede resultater. På bakgrunn av dette kan behandlingsprognosene anses som relativt dårlige. Psykiatriske inngrep overfor lovbrytere som begrunnes i samfunnsbeskyttende og ikke behandlingshensyn, strider imot grunnleggende behandlingsetiske prinsipper, som omsorg for pasienten, respekt for pasientenes selvbestemmelsesrett og rettferdighet (Munthe, 2009, s. 266). Dette kan skape dilemmaer for behandlerne.

Tvangsinngrep kan utgjøre en belastning ved å påføre pasienten skader av både følelsesmessig, kognitiv og fysisk art. Skader som følge av tvang er alvorlige, men det er også blitt rapportert om positive virkninger av tvang (Økt selvbestemmelse og rettsikkerhet, 2011, s. 117-121). I vurderingen av hvor stor belastning et tvangsinngrep vil påføre en pasient, kan det være et poeng at tvang ikke utelukkende trenger å oppleves som negativt. Ett av Mælandutvalgets uttalte mål var å gi ”fribillettlovbryterne” bedre liv med færre psykiske lidelser. I den forbindelse ble det antatt at behandling kunne føre til noe nedgang i den kriminelle aktiviteten, selv om det neppe ville eliminere lovbrudd begått av denne gruppen (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 213).

Rettsikkerhet er et begrep som ofte blir brukt i diskusjoner om utilregnelige lovbrytere og særreaksjoner. I følge Aubert kan rettsikkerhet ses fra to synsvinkler; Den første er samfunnsborgernes rett til beskyttelse av sine rettigheter fra staten. Det kan dreie seg om beskyttelse mot lovbrudd, eller rett til behandling dersom man er syk. Den andre er enkeltborgernes rett til beskyttelse mot statlige inngrep, overgrep og vilkårlighet. Det kan gjelde psykisk syke personers beskyttelse mot å bli holdt innesperret i fengsel eller institusjoner (Aubert, 1982, s. 48). Dullum kaller førstnevnte synsvinkel for rettsvern og den andre synsvinkelen for rettsikkerhet (Dullum, 2008, s. 29). Rettsikkerhet og rettsvern kan komme i konflikt med hverandre. Ved å tvangsinngripe en utilregnelig lovbyrter, ivaretar man samfunnets og enkeltborgeres krav på rettsvern på bekostning av den utilregneliges krav på rettsikkerhet. Inngrep overfor utilregnelige lovbyrtere blir dermed en avveining av hvilke verdier som bør tillegges størst vekt. For å foreta en slik

avveining, følger man et proporsjonalitetsprinsipp. Jo mer inngripende tiltaket er, desto sterkere begrunnelser kreves for å iverksette tiltaket (Høyer og Dalgard, 2002, s. 36).

I den forbindelse kan idømmelse av en person til langvarig tvungen behandling på bakgrunn av mindre alvorlige lovbrudd, anses som svært uforholdsmessig. Dersom utilregnelige lovbreakere får lenger dom enn tilregnelige lovbreakere for samme lovbrudd, vil uforholdsmessigheten virke svært urimelig. Satt på spissen vil man kunne få en rettstilstand der en utilregnelig lovbreaker, som per definisjon ikke eier subjektiv skyld, dømmes til langvarig tvangsinnleggelse for lovbrudd der en tilregnelig kun blir ilagt en bot (Mæland Sagfossen og Revis, 2008, s. 211-212).

Verdikonflikten som gjør seg gjeldende overfor utilregnelige lovbreakere er enkeltmenneskets rett på autonomi og frihet kontra samfunnets rett på beskyttelse. Et sentralt spørsmål i denne konflikten er hvilke handlinger samfunnet og enkeltindivider bør ha rett til beskyttelse mot. I media er det kommet frem at det i flere tilfeller er samme personer som stadig rammes av lovbrudd begått av utilregnelige. Det kan argumenteres for at det i slike situasjoner kan være misvisende å bruke begrepet "samfunnsbeskyttelse." Bruk av dette begrepet antyder at lovbruddene vilkårlig går utover hele samfunnet, og belastningen lovbruddene representerer blir dermed pulverisert. Begrepet kan tilsløre belastningen det faktisk er for enkeltpersoner som stadig blir offer for disse lovbruddene. Det store flertallet i samfunnet vil aldri direkte rammes av lovbrudd begått av "fribillettlovbreakerne". Uttalelser som at samfunnet må kunne tolerere ikke-farlige lovbrudd begått av utilregnelige, tar kanskje ikke alltid med i betraktning at det er enkeltpersoner, og ikke samfunnet direkte, som må ta byrden for slike lovbrudd.

3.7 Oppsummering

I dette kapittelet har jeg beskrevet rettstilstanden med "fribillettlovbreakerne" og redegjort for bakgrunnen til at denne tilstanden har oppstått. Ved å forklare at strafferetten er forankret i allmennmoral, har jeg etablert et utgangspunkt for senere diskusjoner i avhandlingen. Jeg har videre redegjort for to grunnleggende systemer for utilregnelighetsvurderingen; herunder det biologiske og det blandede system. Gjennom

redegjørelsen av strafferettslige og sivile vilkår for tvangsinngrep overfor psykotiske lovbrutere, har jeg blant annet vist hvordan prevensjonistiske hensyn utgjør grunnlaget for inkapasitering av utilregnelige lovbrutere. Deretter har jeg med utgangspunkt i to kartlegginger beskrevet kjennetegn ved "fribillettlovbruterne" og forsøkt å skape et bilde av den typiske "fribillettlovbruter". Min oppsummering av "fribillettlovbruternes" fellestrekk rører imidlertid kun ved overflaten, og det er trolig behov for mer forskning på dette feltet. Kapittelet avsluttes med en redegjørelse av Mælandutvalgets konklusjoner i etterkontrollen av utilregnelighet og de strafferettslige særreaksjonene. Konklusjonene gikk ut på at det var behov for å iverksette rettslige tiltak overfor "fribillettlovbruterne", og at det måtte gjøres gjennom strafferettslige bestemmelser. Dette reiser en rekke dilemmaer som usikkerhet i henhold til risikovurderinger, mangel på ressurser innenfor helsevesenet, brudd på behandlingsetiske prinsipper og spørsmål om forholdsmessighet mellom lovbrudd og reaksjon. Etter en drøfting av disse dilemmaene, har jeg avslutningsvis problematisert begrepet "samfunnsbeskyttelse" som for meg er et lite håndgripelig og lite treffende begrep, i forhold til lovbrudd som systematisk retter seg mot enkeltpersoner. Ettersom "fribillettlovbruternes" lovbrudd i noen tilfeller rammer de samme personene, bør verdikonflikten mellom enkeltpersoners rett til beskyttelse og utilregneliges rett til frihet ses i lys av dette.

4 Fokusgruppediskusjonene

Et kriterium for kvalitativ dataproduksjon er at man skal fortsette å intervjuer til man ikke lenger erverver ny kunnskap (Kvale sitert i Halkier, 2010, s. 41). Med tre fokusgrupper syntes jeg ikke helt at jeg nådde et slikt metningspunkt. Det hadde vært en fordel å holde flere fokusgrupper, dersom tidsrammene hadde tillatt det. Samtidig har jeg observert noen mønstre blant deltakernes synspunkter, både innad og på tvers av gruppene. I dette kapitlet vil jeg redegjøre for disse tendensene, samtidig som jeg vil gjøre oppmerksom på eventuelle variasjoner og brudd med flertallets meninger. Med et utvalg på kun 14 deltakere, vil enhver dissens fra flertallets meninger kunne ha betydning.

4.1 Utarbeidelse av kategorier

I analysen av datamaterialet valgte jeg å utarbeide noen kategorier som var i samsvar med problemstillingene mine. Fremgangsmåten min var å markere uttalelsene i det transkriberte datamaterialet, som jeg mente hørte under samme kategori med samme farge. Jeg gjorde dette i dataprogrammet Word. Så ”klippet” jeg ut det som var markert i samme farge og ”limte” det inn i et nytt dokument. Deretter sammenliknet jeg sitatene innenfor samme kategori og skrev et kategoribasert sammendrag av hver fokusgruppediskusjon. Til slutt sammenliknet jeg de tre sammendragene for videre tolkning av materialet.

Kategoriseringen jeg utførte kan kalles teoridrevet, fordi jeg på forhånd visste hvilke problemstillinger jeg ønsket å ta utgangspunkt i og sortere datamaterialet etter. Jeg var imidlertid åpen for nye tilnærminger basert på deltakernes egne kategoriseringer (Halkier, 2010, s. 88). Dette har ført til at noe av datamaterialet i analysen har vært litt på siden av det jeg opprinnelig hadde tenkt å undersøke. Årsaken til at jeg har benyttet meg av data som ikke passet helt til problemstillingene mine, var at jeg likevel fant det interessant. Fremgangsmåten min i analysen av datamaterialet var derfor en abduktiv tilnærming. Det vil si at jeg hadde hypoteser som jeg ønsket å utforske, samtidig som at jeg lot det empiriske materialet påvirke analysen, også utenfor rammene av hypotesene (Thagaard, 2003, s.173-174).

I samsvar med problemstillingene mine endte jeg opp med følgende tre hovedkategoriseringer: deltakernes forståelse av alvorlige/farlige lovbrudd, deltakernes syn på Jonas' ansvar i forhold til lovbruddene han begikk og hva deltakerne mente kunne gjøres i forhold til Jonas. Disse hovedkategoriene er delt inn i flere underkategorier. Hovedkategoriene er relatert til hverandre, men jeg har forsøkt å skille dem for analysens skyld. For å kunne tolke hva deltakerne mente med uttalelsene sine, ble det viktig for meg å få innsikt i deltakernes forforståelse i forhold til rettssystemet og lovgivningen. Det viste seg å variere sterkt hvor mye kunnskap deltakerne besatt om rettslige bestemmelser, rettshåndtering og psykiatriske diagnoser. Nedenfor gir jeg en tolkning av deltakernes forhåndskunnskap om disse temaene. Deretter vil jeg gi en kort oppsummering av casene jeg har brukt, før jeg drøfter deltakernes meninger i forhold til kategoriene jeg har utarbeidet. I den forbindelse vil jeg se på mulige mønstre mellom deltakernes meninger og demografiske variabler. Til slutt vil jeg besvare de tre problemstillingene mine. Jeg vil innlede ved å gi en kort presentasjon av deltakerne.

4.2 Presentasjon av deltakerne

Et av formålene bak sammensettingene av fokusgruppene var at deltakerne skulle ha så variert bakgrunn som mulig, med tanke på yrke, bosted og familieforhold.

Begrunnelsen for det var at gruppene best mulig skulle speile samfunnet som helhet. Dessverre lyktes det meg ikke å få andre enn etnisk norske deltakere, og en svenske til å delta. Sett bort i fra deltakernes felles kulturelle referanseramme, var de relativt forskjellige i forhold til livssituasjon og bakgrunn. Den yngste fokusgruppen besto av fem deltakere i alderen 22-27 år: Sindre (22) som studerte entreprenørskap, jobbet deltid i matvarebutikk, og kom utenfra Oslo, Andrea (23) som studerte markedsføring og kom utenfra Oslo, Henrik (24) som var bilmekaniker fra Oslo vest, Johan (24) som var elektriker, også fra Oslo vest og Ida (27) som var utdannet barnevernspedagog, jobbet i lavterskel for psykiatri, hadde et barn og var fra Oslo vest. Den mellomste gruppen besto av fire deltakere i førtiårene: Marie som var psykiatrisk sykepleier, hadde tre barn og bodde på Oslo vest, Bente som var førskolelærer og bodde på Oslo øst, Heidi som jobbet med idrett, hadde to voksne barn og bodde vest for Oslo, og Erik som drev en matvarebutikk, hadde et barn og bodde øst for Oslo. Den eldste gruppen besto av fem deltakere i femti og sekstiårene: Trond som jobbet som tømrer, hadde to voksne

barn og bodde i Oslo sentrum øst, Berit som var bibliotekar, med to voksne barn, og bodde på Oslo vest, Erling som var selvstendig næringsdrivende, med to voksne barn og bodde på Oslo øst, Solveig, som også var selvstendig næringsdrivende og bodde på Oslo sentrum vest og Else som tidligere hadde jobbet med eiendomsforvaltning og økonomi, men var nå hjemmевærende, hadde to voksne barn og bodde på Oslo vest.

4.3 Deltakernes forutsetninger

Deltakerne hadde svært varierte forkunnskaper om temaene som ble problematisert i fokusgruppediskusjonene. Tre av deltakerne visste at dersom man var psykotisk kunne man ikke straffes, men måtte eventuelt dømmes til behandling. De samme deltakerne hadde gode kunnskaper om hva som kjennetegnet en psykose. To av disse deltakerne jobbet innenfor psykiatrien, mens den tredje var hjemmевærende, og ga inntrykk av at hun leste mye aviser. For det store flertallet av deltakerne virket det svært uklart hvordan rettssystemet fungerte overfor psykotiske lovbrøyttere. Mange visste at dersom man var psykisk syk kunne man ikke alltid straffes. Det var langt i fra alle som visste om særreaksjonen dom på tvungent psykisk helsevern, og enda mindre om hva denne særreaksjonen innebar, eller vilkårene for å bli idømt.

Noe som skapte forvirring i fokusgruppediskusjonene, var at deltakerne hadde ulike oppfatninger av hva som var straff og hva som var hjelp. Underveis forsto jeg at dette måtte avklares for at alle skulle forstå hverandre. Innenfor norsk rett er den tradisjonelle definisjon på straff slik: "Straff er et onde som staten tilføyer en lovovertreder på grunn av lovovertreddelsen, i den hensikt at han skal føle det som et onde." (Andenæs, 2004, s. 10). Det er denne definisjonen av straff jeg tar utgangspunkt i, når jeg ikke anser dom på tvungent psykisk helsevern som straff. Selv om særreaksjonen sikkert kan føles som et onde, regnes den ikke som straff etter straffeloven, da dens hensikt er samfunnsvern. Min definisjon på dom på tvungent psykisk helsevern var uforenlig med mange av deltakernes syn på særreaksjonen. Da jeg først spurte deltakerne om de syntes at Jonas burde straffes, svarte nesten alle ja. I begynnelsen virket det for meg som om de mente at Jonas burde fengsles, men ved en nærmere utdyping ble det klart at det de fleste deltakerne mente med straff, var tvangsinnleggelse og innesperring. Da jeg forklarte at dom på tvungent psykisk helsevern ikke regnes som straff etter straffeloven, fikk jeg til

svar: ”Det regnes ikke som straff, nei, men det er jo akkurat det det er. ... Dem kaller det noe helt annet enn det det er” (Trond). Noen av deltakerne mente at det var lovbrysterens subjektive opplevelse av særreaksjonen som avgjorde hvorvidt det kunne regnes som straff eller hjelp. Det var dessuten flere deltakere som mente at tvangsinnleggelse kunne regnes som både hjelp og straff. Flertallet var noe ambivalente i forhold til hva de regnet som straff. Eksemplet under illustrerer denne ambivalensen:

Moderator: Ok, så hvis det er innleggelse på tvang så er det en straff samtidig som det er en hjelp? Er det det dere mener med begge deler eller?

Erik: Absolutt. Å bli sperra inne selv om du får hjelp er jo straff.

Bente: Mm

Erik: Ikke for ham [Jonas] da antakeligvis, det er jo hjelp han får, men for alle andre så trur jeg det hadde vært en straff å bli sperra inne.

Bente: Mm

Erik: Men det er vel rein hjelp.

Mange av deltakerne ga uttrykk for at de var svært usikre på hvilke tilbud som fantes, og diskuterte tildels ut i fra feilaktige forestillinger. Annen forskning på menneskers holdninger til straff viser at folk generelt er lite informerte om straffeutmålinger og straffenivåer.²⁵ Ut i fra mitt materiale kan man argumentere med at tilsvarende mangel på kunnskap gjelder i forhold til de strafferettslige særreaksjonene.

4.4 Oppsummering av casene²⁶

Som tidligere skrevet, ble hvert case innledet med samme bakgrunnshistorie om Jonas.²⁷ Bakgrunnshistorien gikk i korte trekk ut på at Jonas hadde en svært kaotisk oppvekst i forskjellige fosterhjem. Han hadde dårlig tilknytning og vanskeligheter med å tilpasse seg på skolen. I tenårene begynner han å naske øl og godteri. Etter hvert begynte Jonas å høre stemmer i hodet sitt og utviklet en fornemmelse av å bli forfulgt. Han begynte å ruse seg for å føle seg roligere. Han klarte ikke å holde på noen jobb, og

²⁵ Se for eksempel Olaussen, 2010, s. 44-51, Balvig, 2006, s. 320-341 og s. 362-363; Gray, 2009, s. 50-51

²⁶ Se også vedlegg 3

²⁷ Se kapittel 2, delkapittel 2.4

følte seg svært nedstemt og isolert fra omverdenen. I denne perioden begikk Jonas en rekke lovbrudd.

Årsaken til at jeg allerede i bakgrunnshistorien opplyste at Jonas som tenåring nasket øl og godteri fra butikker, var for å vise at Jonas begikk lovbrudd før han fikk de første symptomene på psykiske lidelser. Jeg anså rekkefølgen på lovbruddene og de psykiske symptomene som relevant i forhold til deltakernes vurdering av årsakssammenhengen mellom psykosen og tyveriene Jonas fortsatte å begå. Det var imidlertid ingen av deltakerne som kommenterte denne rekkefølgen. Derimot tok de fleste utgangspunkt i butikknaskingen i diskusjonene rundt det første caset, selv om dette ikke var min hensikt. På bakgrunn av deltakernes tolkning, har jeg valgt å kalle det første caset for ”butikknaskingcaset”.

I det andre caset; ”kjøpmannscaset”, begikk Jonas en rekke tyverier og innbrudd i blant annet butikker, restauranter og parkerte biler. Særlig var det én kjøpmann som stadig ble utsatt for tyveriene og innbruddene til Jonas. Som følge av dette fikk kjøpmannen svært høye økonomiske utgifter. Kjøpmannen ble stadig reddere for nye innbrudd, og begynte å sove dårlig. I ”boligområdecaset” gikk Jonas rundt i et avgrenset boligfelt og kjente på terrassedørene. Dersom han kom over ulåste dører, gikk Jonas inn i stuene og forsynte seg av det han fant. Dette skapte mye utrygghet blant beboerne i området. I ”trusselcaset” solgte Jonas hasj for å finansiere sitt eget rusbruk. Petter skyldte Jonas penger for hasj, men møtte ikke opp med pengene som avtalt. Jonas oppsøkte Petter og truet med kniv både Petter og to venninner han sto sammen med. Petter og kvinnene ble reddet og løp sin vei. I ”politicaset” ble Jonas stoppet av en politimann i forbindelse med en ID-kontroll. Jonas nektet å samarbeide og begynte å oppføre seg svært aggressivt. Til slutt både slo Jonas etter politimannen, og sparket ham i hoften før han ble overmannet.

4.5 Deltakernes forståelse av alvorlige lovbrudd

Hovedårsaken til at ”fribillettlovbryterne” ikke blir møtt med noen form for rettslig reaksjon, er at lovbruddene de begår ikke anses som farlige eller alvorlige nok. Den første problemstillingen min gikk ut på å finne ut om deltakerne mente at lovbruddene Jonas begikk var alvorlige eller farlige. Relevante spørsmål i denne sammenheng var

om deltakerne var enige i at lovbruddene til Jonas best kunne beskrives som plagsomme? Hvor gikk grensen på når lovbruddene ble oppfattet som alvorlige/farlige? Hvilke faktorer la deltakerne vekt på i vurderingen av lovbruddenes alvorlighetsgrad og farlighet? Og hvilke handlinger mente deltakerne at samfunnet burde ha rett på beskyttelse mot? For å produsere kunnskap som kunne belyse disse problemstillingene, innledet jeg til samtaler der både lovbruddenes alvorlighetsgrad og farlighetsgrad ble diskutert. Nedenfor vil jeg drøfte deltakernes synspunkter i forhold til disse spørsmålene.

Ingen av deltakerne anså nasking i butikk som alvorlige eller farlige lovbrudd. Noen begrunnet det med at butikknasking ikke hadde noe element av vold i seg. Det og gjentatte ganger bryte seg inn i samme butikk anså de fleste som uakseptabelt, men ikke farlig. Etter boligområdecaset mente de fleste deltakerne at Jonas enten var farlig, eller på god vei til å bli det. Flertallet mente at tyveriene og innbruddene i boligområdet var mer alvorlige enn de tilsvarende lovbruddene hos kjøpmannen. Begrunnelsen for dette var blant annet at lovbruddene i boligområdet gikk utover flere mennesker: ”Det er jo mer enn bare butikken. Det er jo et helt boligområde som rammes” (Marie).

Hovedargumentet var imidlertid at Jonas nå kunne utgjøre en trussel mot barn:

Heidi: Det jeg tenker på når det er private hjem, det er mest barn. Sånn at de kommer enten hjem til hjem der det har vært innbrudd eller de er hjemme. De kan sitte i annen etasje mens han går inn i første. Med barn hjemme så er som regel døren oppe.

Marie: Ja, jeg har en tiåring som låser seg inn hver dag alene, så tror ikke hun hadde....det hadde nok blitt et traume hvis hun hadde opplevd noe sånn.

Flere av deltakerne mente at det å gå inn i et privat hjem for å stjele var langt mer avvikende enn å stjele fra en butikk. Det ble hevdet at førstnevnte lovbrudd vitnet om en ytterligere svekkelse av Jonas’ normer, og at han hadde brutt nok en psykologisk sperre. Mange av deltakerne la altså indre kognitive endringer i Jonas psyke til grunn for at de anså lovbruddene som mer alvorlige, og Jonas som potensielt farlig.

I forhold til boligområdecaset var det særlig påkjenningen på ofrene, som opptok deltakerne. Det ble reist spørsmål om hvilke traumer et barn ville få dersom det var alene hjemme, og opplevde at Jonas kom inn i stua. Mange fryktet hva som ville skje

dersom noen overrasket Jonas. Ville Jonas bli desperat og ty til vold? I forbindelse med disse spekulasjonene la jeg frem et scenario der en av deltakerne oppdaget Jonas i stua og ropte: "Hei hva gjør du her!?" hvorpå Jonas løp rett ut igjen. Ville deltakerne oppfatte Jonas som farlig i et slikt tilfelle? Noen av deltakerne mente at Jonas fortsatt var farlig, fordi de ville følt en kraftig utrygghet dersom han kom inn i stua deres. Andrea i den yngste gruppen, trodde hun ville blitt like redd om Jonas hadde løpt ut eller "blitt igjen og banket meg opp". Andre deltakere mente at Jonas ikke kunne anses som farlig i det konkrete tilfellet jeg fremla, men at han fortsatt var uforutsigbar. Ut i fra en hypotese om at Jonas var en HIV-positiv sprøytenarkoman, illustrerte Henrik et eksempel der tilfeldigheter kunne få farlige konsekvenser: "Det er klart, han kunne godt bare mista ... sprøyta mens han var der inne [i noen sin stue], også hadde en unge finni den. Det er liksom det og sånn det går på." Mange av deltakerne mente at det var tilfeldigheter som førte til at situasjonen ikke endte mer alvorlig.

Selv om flertallet mente at lovbruddene Jonas begikk var mer alvorlige i boligområdecaset enn i kjøpmannscaset, var det noen deltakere som ikke delte denne oppfatningen. Fra den mellomste fokusgruppen var Bentes umiddelbare reaksjon at det kunne være like ille for de ansatte å få Jonas inn i butikken, som det ville være for en privatperson å få ham inn i stua si. Hun endret imidlertid oppfatning som følge av argumenter om at barn i større grad kunne rammes i private hjem. Trond og Erling i den eldste gruppen syntes heller ikke at lovbruddene var mer alvorlige i boligområdecaset, i hvert fall ikke prinsipielt sett. Erling mente at selv om han ville reagert kraftig dersom Jonas kom inn i hans egen stue og stjal, måtte dette anses som relativt uskyldige lovbrudd. Begrunnelsen for at han ikke anså Jonas' lovbrudd som alvorlige, var at Jonas tross alt ikke hadde skadet noen enda.

4.5.1 Samme lovbrudd, men ulike konsekvenser?

I likhet med Erling og Trond mente også Sindre, fra den yngste fokusgruppen, at lovbruddene i boligområdecaset ikke var mer alvorlige enn i kjøpmannscaset. Sindre begrunnet det med at: "... han har gjort den samme handlinga. Han går inn et sted han ikke skal gå inn. Det burde få de samme konsekvensene for ham" De andre deltakerne i den yngste gruppen delte ikke dette standpunktet. For dem var belastningen

på ofrene avgjørende i forhold til lovbruddenes alvorlighetsgrad. De yngste deltakerne mente at det ville være mer skremmende å bli utsatt for innbrudd i sitt eget hjem. Ofrene kunne bli langvarig traumatisert som følge av dette. I tillegg ble det argumentert med at det som ble stjålet fra private hjem, kunne ha stor affeksjonsverdi for ofrene, hvilket varene i butikken neppe ville ha for kjøpmannen. Selv om Sindre var enig i alle disse argumentene, sto han fast på standpunktet om at lovbruddene ikke var mer alvorlige, fordi handlingene til Jonas var de samme. For Sindre var det lovbrysterens intensjoner som avgjorde alvorlighetsgraden. For de fleste andre deltakerne var det derimot konsekvensene og det potensielle utfallet av situasjonen.

Det at flertallet la vekt på belastningen for ofrene, kom tydelig frem i diskusjonen som fulgte trusselcasen. Da jeg spurte deltakerne om hvor alvorlig de syntes det var at Jonas solgte narkotika, ga flere uttrykk for at det avhengte av hvem Jonas solgte til: ”Står han på en ungdomsskole liksom, så kan han dra til helvete for å si det sånn” (Andrea). Dersom Jonas derimot solgte til folk som allerede var tunge rusmisbrukere, syntes mange at det ikke var så alvorlig. Argumentet var at tunge rusmisbrukere ville få tak i narkotika uansett. Sindre var imidlertid ikke enig med de andre deltakerne og påpekte at hensikten til Jonas var å skaffe penger, uavhengig av hvem han solgte til.

4.5.2 Lovbrudd innenfor interne miljøer

I alle fokusgruppene hersket det uenighet blant deltakerne i forhold til hvor alvorlige lovbruddene i trusselcasen var. Noen mente det var mer alvorlig at Jonas truet Petter med kniv, enn at han tok seg inn i private boliger. Begrunnelsen for det var at lovbruddene i trusselcasen bar preg av vold. Det å true med kniv ble ansett som alvorlig, fordi det kunne føre til alvorlige traumer for ofrene:

”Han truet med kniv, og det er veldig alvorlig. Og da vet vi jo at sånn forskning viser jo med all tydelighet, at de som har blitt truet med kniv og pistol i postran, de har jo, mange av dem har jo traumer til de blir...altså så lenge de lever. Så sånn sett så er det jo en veldig alvorlig hendelse” (Else).

Noen av deltakerne påpekte at det var en fare for at liv kunne gå tapt. Det ble understreket at Jonas generelt virket mer farlig med sin truende oppførsel, tunge

rusmisbruk og temperament. Berit mente at Jonas hadde vist at han kunne bli ”i hvert fall forholdsvis voldelig” hvis han ble sint. Ikke minst utgjorde Jonas en trussel overfor andre, ved at han bar våpen. Det ble hevdet at dersom noen provoserte ham, kunne det få fatale konsekvenser for vedkommende.

Blant deltakerne som anså trusselcaset som svært alvorlig, begrunnet flere sine synspunkter med at lovbruddet også kunne ramme tilfeldige mennesker. Else ga uttrykk for at det var skremmende at Jonas antakeligvis bar på kniv også andre steder enn i rusmiljøet. Berit fryktet at Jonas ville trekke kniven dersom han ble overrasket i stuen til noen. Nesten alle deltakerne var enige i at det ville være langt mer alvorlig dersom Jonas truet noen som ikke tilhørte rusmiljøet, som tilfeldige forbipasserende: ”Hadde han forsøkt å true til seg 2000 kr av en forbipasserende i parken, ... da kjenner jeg at da hadde jeg reagert helt annerledes” (Erling). Det virket som om de fleste deltakerne ikke bedømte lovbruddenes alvorlighetsgrad på bakgrunn lovbruddets art, men heller om de selv, eller noen de kunne identifisere seg med, tilfeldigvis kunne rammes.

4.5.3 Deltakernes handlingsforståelse og identifikasjon med ofrene

Deltakernes vurderinger av lovbruddenes farlighet og alvorlighetsgrad var knyttet til deres forståelse av Jonas’ handlinger innenfor forskjellige sosiale kontekster. Etter å ha fått opplept det første caset om butikknasking, var deltakernes første reaksjoner at situasjonen beskrevet var svært trist. Flere fikk sympati med Jonas. Med tanke på oppveksten hans, mente mange deltakere at det var mer forståelig enn overraskende at Jonas ruset seg og begikk lovbrudd. Mange hevdet at samfunnet hadde sviktet Jonas i oppveksten. Etter kjøpmannscaset ble sympatien flyttet fra Jonas til kjøpmannen. Deltakerne viste ikke lenger like stor forståelse for Jonas og hans vanskelige oppvekst. Noen av deltakerne begrunnet det med at nå hadde lovbruddene blitt mer voldsomme, og at Jonas begynte å skape ”mye kvalme rundt seg.” Deltakernes identifikasjon med ofrene var en vesentlig faktor for hvordan de oppfattet lovbruddene. Dette kom tydelig frem i diskusjonene som fulgte boligområdecaset. Etter at dette caset ble opplept, var deltakernes reaksjoner nærmest til å ta og føle på. Deltakerne satte umiddelbart seg selv og sine nærmeste i ofrenes posisjon:

”Når han på en måte begynner å plage mine små barnebarn, dem har liksom sånne terrassedører ..., så berører det selvfølgelig et ømt punkt. Så han treffer meg på noe som gjør det veldig usikkert og gjør meg redd, og da blir jeg sint” (Else).

Deltakerne uttrykte frykt og utrygghet over at lovbruddene kom nærmere dem selv og deres egne hjem. Flere mente de ville synes det var skremmende å ha Jonas vandrende i nabolaget sitt, eller dukkende opp på terrassen. Ingen av deltakerne syntes at situasjonen i boligområdecaset var akseptabel. Noen hevdet at dersom de hadde fått Jonas inn i stua, så ville de slått ham ned med det første de fant. En annen foreslo å alliere seg med naboer for å banke opp Jonas. Blant deltakerne som ikke trodde de ville ty til vold selv, viste flere forståelse for at andre ville gjort det. Et par deltakere sa de ville vurdert å flytte.

I begynnelsen av diskusjonene var altså den rådende holdningen at det var synd på Jonas. Deltakerne viste stor forståelse for at han begikk lovbrudd. At Jonas mottok såpass mye forståelse skyldtes antakelig at deltakerne så lovbruddene i sammenheng med hans vanskelige oppvekst. Fra et allmennmoralisk ståsted regnes ikke en vanskelig oppvekst som selvforskyldt. Deltakerne la ansvaret for Jonas’ tragiske oppvekst på samfunnet, som mange mente hadde sviktet Jonas. I tillegg til synet på at Jonas var et produkt av sin barndom som han ikke råde over, ble lovbruddene han begikk ansett som ”småtterier” av deltakerne. Denne holdningen til butikknasking kan skyldes at slike lovbrudd ble ansett som offerløse. Når lovbruddene begynte å rette seg mot private hjem, sluttet deltakerne å snakke om Jonas’ tragiske oppvekst. Interessen for å forstå Jonas og hans vanskelige bakgrunn, falt markant. Deltakerne i den yngste gruppen hevdet at det var begrenset hvor mye de klarte å bry seg om Jonas, når han begynte å ta seg inn i private hjem. Fra den eldste gruppen representerte Erlings utsagn mange av deltakernes holdninger:

”Men det kommer jo mye nærmere meg, så det er klart jeg begynner å reagere følelsesmessig på det. *Jeg* vil jo ikke ha det derre innpå terrassen! Så, nei det vil jeg ikke! ... og da plutselig så vet jeg ikke om jeg er interessert i å forstå ham. Nå ønsker jeg ikke å begynne å forstå psykoanalyse og tragisk oppvekst og...”

Mange av deltakerne ga uttrykk for at det var lettere å ha forståelse for lovbrudd, når de kom mer på avstand. Når deltakerne selv følte seg som potensielle ofre, begynte følelsene å ta overhånd.

Deltakerne reagerte svært forskjellig på situasjonen i trusselcaset. I den mellomste fokusgruppen syntes alle kvinnene at den beskrevne situasjonen var ”heftig” og mer alvorlig enn de tidligere situasjonene. For dem var trusselen mot Petter og de to kvinnene helt uakseptabel. Det ble understreket at selv om Petter var rusmisbruker og skyldte penger, forsvarte det ikke Jonas’ trusler. Eriks synspunkter skilte seg imidlertid ut fra de andre i den mellomste gruppen. Det at Jonas truet andre rusmisbrukere med kniv, plaget ikke Erik like mye som lovbruddene Jonas hadde begått i de tidligere casene. Eriks begrunnelse for det var at Jonas nå var innenfor sitt eget miljø, og ikke i butikken eller stua hans. Han antok at situasjoner som beskrevet i trusselcaset var ganske vanlige i rusmiljøer. Det hele ble dessuten for fjernt til at han klarte å få en følelsesmessig reaksjon:

”Jeg kan bedre sette meg inn i situasjonen å være hjemme og få noen i stua mi en at de driver og vifter med kniv og sånn i et rusmiljø. Jeg tror det er mye trusler og høy stemning i sånne miljøer samma hva. Så jeg synes faktisk ikke... jeg hadde... jeg synes det var verre at han var i stua mi enn at... jeg veit ikke åssen det er der nede jeg men, eller rundt omkring i de miljøene, men jeg trur det er mye... det er penger, dem er desperate etter penger hele tida. Så der er det sikkert mye låning og trusler og få tilbake og... så ja ...”

Eriks synspunkter var i samsvar med de rådende synspunktene i den yngste og eldste fokusgruppen. De yngste deltakerne trodde at situasjonen beskrevet i trusselcaset var ganske typisk for rusmiljøet. Derfor tok de ikke truslene fra Jonas særlig alvorlig. Flere trodde dessuten at Petter ville glemme hele episoden dagen etter. Henrik illustrerte en oppfatning han hadde av tunge rusmisbrukere med bakgrunn i en episode han hadde vært vitne til:

”Jeg har jo sett to narkomane stå og banke møkka ut av hverandre rett foran beina mine på bussholdeplassen, og så reiste dem seg opp igjen og gitt hverandre en klem og gått videre liksom. Det er jo... de fungerer ikke på noen måte som alle andre gjør da.”

Deltakerne i den yngste gruppen var ikke forbauset over at Jonas truet Petter med kniv. De fleste ga uttrykk for at situasjonen berørte dem i svært liten grad.

I den eldste fokusgruppen delte deltakerne mye av den yngste gruppens likegyldighet til situasjonen i trusselcasen. Deltakerne syntes ikke at denne situasjonen var like ille som de foregående situasjonene. Uttalelser som ”nå kan vi puste ut ” og ”nå er det dem og ikke vi lenger” tydet på at de ikke følte at knivtrusselen angikk dem. Det skyldtes antakeligvis den store avstanden mellom miljøet lovbruddene ble utført i, og deltakernes egen verden. I den sammenheng rammet jo heller ikke lovbruddene deltakerne direkte. Selv om noen understreket at situasjonen i trusselcasen ikke var akseptabel, ga deltakerne generelt uttrykk for langt mer likegyldige holdninger, sammenliknet med situasjonen i boligområdecasen.

Selv om de dominerende holdningene i den eldste og yngste gruppen var svært like, var begrunnelsene for holdningene noe forskjellige. Mens deltakerne i den eldste gruppen mente at truslene fra Jonas var alvorlig ment, men at avstanden mellom dem selv og rusmiljøet bidro til å gjøre dem mer likegyldige, bagatelliserte deltakerne i den yngste gruppen alvoret i situasjonen. Den yngste gruppens holdninger og synspunkter vitnet imidlertid også om avstand til og lite identifisering med miljøet.

4.5.3.1 Et verdig offer?

Deltakernes forståelse av alvorlige og farlige lovbrudd, avhengte i stor grad av hvem som var offer. De fleste deltakerne så på lovbrudd som nasking av godteri og øl som offerløse. Flere hevdet at disse lovbruddene ikke gikk utover noen. I kjøpmannscasen fikk flertallet av deltakerne sympati med kjøpmannen. Noen syntes det var spesielt problematisk at lovbruddene gikk utover samme person. Alle deltakerne var enige i at lovbruddene i kjøpmannscasen rammet andre mennesker. Synspunktene skilte seg imidlertid i forhold til hvor mye kjøpmannen ble belastet. Mens noen av deltakerne mente at Jonas i verste fall kunne ødelegge livet til kjøpmannen, mente andre deltakere at kjøpmannen hadde råd til å tape litt penger, og at det ikke var veldig synd på ham.

Lovbrudd som rammet personer i sin egen stue, vekket sterke følelsesmessige reaksjoner blant deltakerne. I deltakernes øyne var disse ofrene uten skyld i at de ble utsatt for tyverier. Det faktum at beboerne lot være å låse verandadørene sine, ble kun tatt opp som et poeng en gang. Denne deltakeren gikk imidlertid tilbake på påstanden etter protester fra de andre i gruppen. Samme deltaker beskrev senere forholdet mellom aktørene i boligområdecaset som et ”offer-overgriper” forhold, mens forholdet i trusselcaset ble beskrevet som ”to mer aktive parter”. Det ble altså indikert at Petter var medskyldig i at han ble truet.

De fleste deltakerne ga ikke Petter i trusselcaset særlig høy offerstatus. Petter ruset seg og vanket i et svært belastet miljø. Deltakerne ga uttrykk for at Petter hadde et ansvar for livsstilen han førte og situasjonen han hadde havnet oppi. Solveig reiste spørsmål om ikke truslene Petter ble utsatt for, var en konsekvens av hans eget valg om å ferdes i et rusmiljø: ”... tenker de kanskje på også at det er et resultat av at de er i et belastet miljø? Altså det er, da kommer du litt inn på hva de gjør og har valgt selv eller hvorfor de er der, ikke sant?” De eldste deltakerne så ut til å mene at Petter hadde begått en dårlig handling ved å bryte løftet sitt til Jonas, hvilket forklarte Jonas’ trusler:

Else: Men der kan det jo være litt Jonas sånn rettferdighet også da, han skulle jo få pengene sine, ikke sant? Det er jo sånn...

Moderator: At kanskje Petter burde bare....

Berit: Betalt ham.

Solveig: Da hadde jo ikke dette skjedd.

På spørsmål fra meg om det var skjedd noen skade i trusselcaset, svarte rundt halvparten benektende. Da jeg påpekte at Petter jo ble veldig redd, ga flere av deltakerne uttrykk for at Petter burde ha skjönt hva som ville skje når han skyldte penger og ikke holdt avtaler. Mange av deltakerne mente altså at det Petter ble utsatt for var selvforskyldt, og derfor var det ikke spesielt synd på ham. Det gamle folkelige ordtaket ”som man reder ligger man” ble nevnt i den yngste gruppen. Flertallets syn på Petters lave offerstatus vitnet om en allmennmoralisk holdning, om at man må ta konsekvensene for sine handlinger. Det at Petter ble ansett som ansvarlig for å ha havnet i en situasjon der han ble truet, er antakeligvis en viktig årsak til at de fleste deltakerne ikke anså ham som et verdig offer.

Det er verdt å merke seg at deltakerne som i størst grad forfektet at Petter *var* et verdig offer, var i hovedsak de tre kvinnelige deltakerne som hadde bakgrunn fra omsorgsyrker; Bente, Marie og Ida. De hevdet at også rusmisbrukere hadde rett til å føle seg trygge: ”De har jo på en måte gjort noe ulovlig de andre og, ... men det betyr jo ikke at de skal måtte bli trua på livet for det” (Bente). Mange av de andre deltakerne bagatelliserte Petters påkjenning på bakgrunn av miljøet han ferdet i. Erling oppfattet det slik at for de som vanket i et rusmiljø, var situasjoner som beskrevet i trusselcasen ”en del av deres brutale virkelighet”. Henrik mente også at trusler ikke var noe spesielt i slike miljøer: ”Hvor ofte ser du liksom ikke narkomane drive å huie og heie på sånne greier som dette her? Det er vanlig det.” Det ble påpekt at Jonas tross alt ikke hadde gjort mer enn å true, og at det ikke var sikkert om han ville følge opp truslene. Flere av deltakerne mente det var ”verre” for samfunnet at Jonas gikk inn til privatpersoners boliger, enn at han truet Petter. Noen anså knapt sistnevnte tilfelle som et samfunnsproblem i det hele tatt. Det kan skyldes at de oppfattet rusmiljøet, der truslene utspilte seg, som et miljø på utsiden av samfunnet. Andre deltakere var litt delte i synspunktene sine, ved at de syntes at lovbruddene i trusselcasen prinsipielt sett var mer alvorlige enn lovbruddene i boligområdecaset, samtidig som de ikke følte at truslene var like alvorlige for dem.

4.5.4 Angrep på politiet – mer eller mindre alvorlig?

I politicaset var deltakerne mest opptatt av at det var en politimann som var blitt utsatt for vold. Dette momentet ble tolket både til inntekt for at lovbruddene burde anses som mer alvorlige, og til inntekt for at de burde anses som mindre alvorlige. Noen få deltakere mente at det var irrelevant om det var en politimann eller sivilperson som ble rammet, da begge hadde lik verdi i kraft av at de var mennesker. Argumentene for at lovbruddene i politicaset var mer alvorlige enn de tidligere lovbruddene, gikk først og fremst ut på at det dreide seg om voldslovbrudd. Det ble også hevdet at angrep på politiet vitnet om en mangel på respekt for alt og alle. Deltakerne som ikke anså lovbruddene i politicaset som fullt så alvorlige, brukte det faktum at det var en politimann volden var rettet mot, som en viktig begrunnelse. Hovedargumentene for disse synspunktene var at politiet var trent til å takle voldelige situasjoner, og at de var i

bedre stand til å forsvare seg enn andre. Dersom volden hadde vært rettet mot en sivilperson, spesielt en tilfeldig sivilperson, mente deltakerne at voldsutøvelsen ville vært langt mer alvorlig. Bente sammenliknet situasjonene slik:

”... Men ellers så tenker jeg at hvis det her hadde skjedd ute på byen uten den her forhistorien da, at det ikke hadde vært en politimann, at det kom en bort til ham og de begynte å yppe på hverandre og så slo....det hadde jo vært graverende...jeg hadde syntes at det hadde vært enormt...en lov...forbrytelse, men om det er så mye *verre* enn alt det andre han har gjort til nå, det vet jeg ikke.”

Blant deltakerne som uttalte seg, delte alle oppfatningen av at det strafferettslig sett var mer alvorlig å angripe en politimann enn en sivilperson. De yngste deltakerne så ut til å tro at dersom man utøvde vold mot politiet, så havnet man i fengsel uansett. Da ville verken lovbrysterens psykiske helse eller andre formildende omstendigheter vektlegges:

”Men uansett hvor svikta du har vært i oppveksten og oppfølgingen og alt mulig, så veit du det at slår du en politimann, så får det konsekvenser altså. Uansett hvor mange stemmer du har i huet liksom, så da ryker du på en smell” (Henrik).

Selv om deltakerne hadde en oppfatning av at politimenn strafferettslig sett er mer beskyttet enn sivilpersoner, mente de fleste at det ikke burde være slik. Flere mente at angrepet mot politimannen var det mest forståelige lovbruddet, på bakgrunn av Jonas’ psykiske tilstand. Noen ga uttrykk for at det var synd at det var dette tilfellet som ville føre til at Jonas ble fengslet.

Sindre var blant deltakerne som mente at voldsutøvelsen mot politimannen ikke var særlig alvorlig. Han gikk så langt som til å mene at lovbruddene i politicset var de minst alvorlige lovbruddene Jonas hadde begått. Det var Jonas’ motiver for å begå lovbrudd som influerte Sindres synspunkter. Sindre trodde at dersom Jonas følte seg forfulgt, ville han kanskje føle seg truet av politimannen. Jonas ville dermed oppfatte angrepet mot politimannen som berettiget selvforsvar. Sindre ga under hele diskusjonen uttrykk for at han oppfattet lovbrysterens intensjoner som viktigere enn lovbruddets art.

4.5.5 Er Jonas farlig?

På spørsmål om de anså Jonas som en farlig person tatt alle casene i betraktning, svarte de fleste deltakerne bekreftende. Det ble påpekt at Jonas hadde en aggressiv atferd og flere beskrev ham som ”en tikkende bombe”. De som ikke ville klassifisere Jonas som direkte farlig, mente likevel at Jonas var utrygg og potensielt farlig. Mange mente at det bare var et spørsmål om tid før Jonas ville begå mer alvorlige lovbrudd, som kunne få langt større konsekvenser enn de han hadde begått hittil:

Trond: Det er veldig synd at det ikke er et eller annet som kan gripe inn og liksom kunne gjøre *det* da. Sikkert redda mange situasjoner hvis det hadde gjort det....Ikke kan gripe inn før dem har gjort noe virkelig alvorlig. Da det først skjer noe.

Moderator: Men er det først og fremst fordi du tror det kommer til å skje noe mer alvorlig eller synes du...

Trond: Ja, det trur jeg helt sikkert.

Det var kun én deltaker, Erling, som mente at Jonas ikke var farlig og at man heller ikke hadde nok holdepunkter for å forutsi at han ville bli farlig. Etter Erlings mening hadde ikke Jonas trådt over noen alvorlig grense enda, og lovbruddene hans bar preg av at han besatt en form for impulskontroll.

Blant deltakerne som oppfattet Jonas som farlig, mente de fleste at han begynte å bli farlig enten i boligområdecaset eller i trusselcaset. Mens noen av deltakerne stilte som farlighetsvilkår at Jonas måtte ty til vold eller voldsrelaterte handlinger, var det nok for andre at han befant seg på deres eiendom. De som mente at Jonas ble farlig allerede i boligområdecaset, fokuserte på Jonas som en uberegnelig og hemningsløs person som kunne reagere helt uforutsigbart dersom han følte seg presset. Mange trodde at rusmisbruken bidro til å gjøre Jonas ustabil. Disse deltakerne baserte altså sin farlighetsvurdering i stor grad på bakgrunn av hvilke handlinger de trodde Jonas var i stand til å begå.

I analysen av deltakernes synspunkter på lovbrudd var det særlig svarene på ett spørsmål som overrasket meg: På hvilket grunnlag skal man vurdere om et lovbrudd er alvorlig eller ikke? I motsetning til hva jeg på forhånd hadde antatt, var ikke deltakernes synspunkter på lovbruddets alvorlighetsgrad nødvendigvis betinget av lovbruddets art.

Deltakernes vurderinger av alvorlige lovbrudd baserte seg i stor grad på deres identifikasjon med offeret, offerets medskyldighet, egen nærhet til lovbruddene, lovbrysterens intensjoner, de reelle eller potensielle konsekvensene av lovbruddene, i tillegg til lovbruddets art. Under alle diskusjonene hadde deltakerne en tendens til å la sine vurderinger bli styrt av følelsesmessige reaksjoner. At følelser til en viss grad styrer menneskers holdninger til lovbrudd, er etter min mening både naturlig og moralsk legitimt. Det juridiske prinsippet om å ta hensyn til den alminnelige rettsfølelse, vitner om en anerkjennelse av allmennebefolkningens følelser, når det kommer til rettslige spørsmål. Problemene oppstår dersom følelsene blir tillagt så stor vekt at det går på bekostning av rettferdighet overfor enkeltpersoner, samt hensiktsmessighet innenfor rettssystemet. I neste avsnitt skal jeg ta for meg deltakernes synspunkter på når samfunnet har rett til å beskytte seg mot lovbrystere som Jonas.

4.5.6 Når er det behov for samfunnsbeskyttelse?

Statlige inngrep som innebærer et brudd på individuelle rettigheter, krever et særskilt legitimeringsgrunnlag. Er risikoen overfor samfunnet alvorlig, kan målet; et tryggere samfunn, hellige midlene; tvangsinngrep overfor psykisk syke som under andre omstendigheter ville vært moralsk tvilsomme (Tebbit, 2005, s. 192-193). Dilemmaet samfunnsbeskyttelse kontra individets rett til frihet søkes løst i et krysningspunkt mellom utilitaristiske hensyn og hensyn til enkeltindividets rettigheter. Bakgrunnen for rettstilstanden med "fribillettlovbrystene", er at individets rett til *ikke* å bli utsatt for tvangsinngrep fra myndighetene, er blitt tillagt avgjørende vekt. Hvordan stilte deltakerne seg til dette?

Allerede etter butikknaskingaset, nevnte et par av de eldste deltakerne at de ønsket å bli skjermet fra Jonas. Ettersom Jonas ikke hadde vist seg voldelig enda, mente de imidlertid at det var unødvendig å holde ham innesperret. Flertallet syntes derimot ikke at Jonas' butikknasking gikk utover samfunnet på noen alvorlig måte. Først etter kjøpmannscaset var det bred enighet om at samfunnet måtte beskyttes mot Jonas. I den yngste gruppen mente flere at hensynet til samfunnsbeskyttelsen i dette tilfellet, veide tyngre enn Jonas' individuelle frihet. Disse deltakerne syntes det ville være legitimt å dømme Jonas til både behandling på institusjon eller fengsel. Blant alle deltakerne var

Henrik den som ga minst uttrykk for at han syntes det var problematisk å fengsle Jonas. Henrik begrunnet synspunktene sine slik:

”... det skal ikke gå utover oss fredelige i samfunnet at *han* ikke har vært heldig. Det er på en måte ikke vår skyld det heller. Selvfølgelig, det er jo synd på ham, men det skal jo ikke bli synd på *oss* fordi det er synd på ham, fordi vi ikke kan hjelpe ham.”

Også for Trond så det ut til at vern av samfunnet hadde høyest prioritet: ”Hvis han ikke får tvungen hjelp er det jo samfunnet som blir straffa da”. Trond var overbevist om at Jonas ville begå mer alvorlige lovbrudd som kunne ramme tilfeldige mennesker. Derfor syntes han det var svært viktig å få stoppet Jonas, selv om det kunne gå på bekostning av utilregneliges rettsikkerhet:

”... hvis dem kan stoppe kanskje en av ti som gjør noe alvorlig i den samme situasjonen, og selv om man da må stoppe ti for at den ene ikke skal gjørra det. Da er det på en måte hjelp synes jeg da. *Hvis* du får hjelpe dem.”

Med denne uttalelsen utfordrer Trond det fundamentale juridiske prinsipp, som innebærer at det er bedre å la ti skyldige gå fri, enn å dømme en uskyldig (Tranøy, 1998, s. 94). Trond setter imidlertid som betingelse at lovbrysterne må motta hjelp som de har utbytte av.

Mindretallet var uenige i at samfunnet burde kunne kreve beskyttelse mot Jonas i situasjoner som i kjøpmannscaset. Hovedargumentet deres var at Jonas ikke begikk voldelige lovbrudd. Ida var ikke enig med Henrik i at det ikke var ”oss fredelige i samfunnet” sin skyld at det var gått så ille med Jonas. Hun mente tvert imot at samfunnet hadde et ansvar, fordi det antakeligvis ikke hadde gitt Jonas tilfredsstillende oppfølging gjennom oppveksten. Etter boligområdecaset, sto Ida fast på standpunktet om at samfunnet måtte påta seg belastningene og omkostningene av Jonas’ lovbrudd: ”Nei men det er samfunnets skyld tenker jeg, ... det er jo samfunnet som har feila, ... og da er det samfunnet som svir, mener jeg.” I motsetning til Ida, ga de aller fleste deltakerne uttrykk for at samfunnet burde ha krav på å bli vernet mot Jonas i boligområdecaset.

Erlings synspunkter skilte seg fra de fleste andre deltakernes. Hans første reaksjon var at han ville følt behov for beskyttelse dersom han hadde bodd i boligområdet der Jonas gikk til verks. Noe senere i diskusjonen hevdet Erling imidlertid at han ikke hadde rett til å kreve at en person mistet sin frihet, på bakgrunn av at han kjente på terrassedøren og stjal fra stua hans. Erling forklarte den tilsynelatende selvmotsigelsen slik:

”... altså det er det som er problemet at med en gang dette kommer inn i min sone, da begynner jo jeg å agere helt annerledes. Men det er ikke det som er det beste ståstedet for å vurdere hva som er riktig, synes jeg. Når jeg er redd, så er det et veldig dårlig ståsted for å vurdere hva som er riktig og galt, for da er det helt andre ting, opplever jeg, som slår inn. Og det slår inn hvis jeg får det på terrassen. Da kan jeg jo risikere at jeg banker ham opp.”

Gjennom diskusjonen skilte Erling mellom hva som appellerte til følelsene hans når han leste casene, og hva han objektivt sett mente var riktig rettshåndtering. Det var flere deltakere som så ut til å ha en indre uoverensstemmelse i forholdt til hva de følte og hva de syntes. På spørsmål om hvordan han ville reagert dersom han drev butikken som Jonas gjentatte ganger brøt seg inn i, svarte Henrik:

”Hadde det gått utover nattesøvnen min og hele pakka, da hadde jeg nok tenkt få ham vekk. Og da er det samma om det er fengsel eller innlagt, bare få ham bort fra gatene og få ham vekk, hadde jeg tenkt da. Og da hadde jeg egentlig driti pent i ham som person, for å si det sånn.”

I følge Tranøy er ikke fornuften identisk med hele bevisstheten. Følelser står også sentralt i de fleste moralske sammenhenger (Tranøy, 1998, s. 207-208). Et av allmennmoralens fremste kjennetegn er interaksjonen mellom ulike prinsipper, dyder og normer. Allmennmoralen er pluralistisk ved at den rommer blant annet fornuft, følelser, interesser og behov (Tranøy, 1998, s. 121). Menneskets moralske standpunkt kan altså være splittet i tilfeller der den rasjonelle tankegangen og følelsene ikke korrelerer. Mens Erling diskuterte i fokusgruppen, var hans moralske oppfatninger styrt av fornuft. Hadde han derimot selv blitt utsatt for Jonas' lovbrudd, ville reaksjonen hans vært styrt av følelser. Erling ønsket overhodet ikke å ha Jonas på terrassen eller i stua si, men forfektet ”at et godt samfunn skal ikke ha den retten til å forgripe seg på enkeltindividet før det er en alvorlighetsgrad tilstede.” Erling mente ikke at en slik alvorlighetsgrad forelå i tilfellet med boligområdecaset.

Etter at deltakerne hadde fått opplest alle casene, var det ingen som mente at Jonas burde få anledning til å fortsette med å begå lovbrudd. Det store flertallet fremholdt at noe måtte gjøres etter kjøpmannscaset. Erling skilte seg fra de andre deltakerne ved at han ikke brukte samfunnshensyn som begrunnelse for at noe måtte gjøres. Han mente at samfunnet *ikke* kunne kreve beskyttelse fra Jonas utover den midlertidige skjermingen en ordinær fengselsstraff ville gi. Dersom Jonas ikke kunne straffes, mente Erling at han burde tvangsinnlegges sivilt, utelukkende for sin egen helses skyld. Med disse synspunktene på samfunnsbeskyttelse skilte Erling seg markant fra de andre deltakerne i undersøkelsen. Erlings oppfatning var imidlertid mest i samsvar med den nåværende lovgivning og rettstilstand.

4.6 Om fri vilje

Den andre problemstillingen jeg ønsket å utforske var deltakernes oppfatninger av lovbrytere med alvorlige psykiske lidelser. I den forbindelse ønsket jeg å finne ut av om deltakerne var enige i prinsippet om at slike lovbrytere ikke skulle straffes, samt hvor de mente at grensen burde gå for når en person ikke lenger kunne stilles til ansvar for sine handlinger. I samtalene rundt dette ble spørsmål om Jonas' valgfrihet, og om han var i besittelse av en fri vilje diskutert. Spørsmålet om man kan holdes moralsk ansvarlig for sine handlinger, er sterkt knyttet til spørsmålet om fri vilje (Radovic, 2009, s. 211). Hovedvilkåret for å holde noen moralsk ansvarlig, er at det dreier seg om en fri aktør. En fri aktør har kontroll over sine handlinger og er i besittelse av en fri vilje (Tebbit, 2005, s. 158). Morse advarer mot å bruke "fri vilje-begrepet" i sammenheng med strafferettslig utilregnelighet. Det skyldes at fri vilje verken er grunnleggende i forhold til utilregnelighetsvurderingen, eller et rettslig vilkår (Morse, 2011, s. 896). Etter norsk strafferett vil man for eksempel ikke anses som utilregnelig, dersom man i handlingstiden var bevisstløs som følge av selvforskyldt rus (strl § 45). Det gjelder selv om tiltaltes vilje var styrt av de psykologiske følgene av rusen. Morse begrunner advarselen mot å bruke "fri vilje-begrepet" i strafferettslige sammenhenger, med at det skaper forvirring på bakgrunn av ulike oppfatninger og filosofiske forståelser rundt begrepet (2011, s. 897).

Spørsmål omkring den frie vilje er i årtusener blitt debattert både på filosofiske og andre vitenskapelige arenaer (Morse, 2011, s.897-898). En definisjon på en fri handling er at aktøren kunne ha handlet annerledes. Dette kan tolkes på to måter: Den ene måten er at aktøren kunne handlet annerledes i en bestemt situasjon, dersom han hadde hatt andre forutsetninger. Eksempler på andre forutsetninger er en bedre utviklet evne til rasjonell tenkning, eller at aktøren hadde bedre kunnskap om de ulike handlingsalternativene. Den andre måten er at aktøren kunne handlet annerledes på tross av påvirkningen fra arv og miljø, sammen med de faktiske omstendighetene, og naturlovene (Radovic, 2009, s.182). Den første måten åpner for en bredere oppfatning av en fri handling. Flere av deltakerne brukte begrepet ”fri vilje” i forhold til om Jonas kunne holdes ansvarlig. Hvilke kriterier deltakerne la til grunn for tolkningen av en fri handling, kom ikke frem i løpet av diskusjonene. Flere så imidlertid ut til å tenke at en aktør alltid har et valg, og derfor alltid kan stilles til ansvar for sine handlinger.

4.6.1 Deltakernes syn på om Jonas er ansvarlig for handlingene sine

De aller fleste deltakerne mente at Jonas hadde et ansvar for egne handlinger, og at han kunne klandres for lovbruddene han begikk. Uttalelser som: ”Hvor langt skal man trekke det at du ikke er ansvarlig for det du gjør som voksen?”, ”... han har jo ansvar for seg selv og sin egen utvikling ...” ”Jeg syns at man alltid kan klandres for det man gjør”, ”... han gjør jo noe mot samfunnet han og, selv om han har hatt en jævlige oppvekst. Men det er han jo ikke alene om” og ”han kan ikke skylde på en dårlig barndom resten av livet” tyder på det. I følge Persson er det mange mennesker som mener at man generelt er ansvarlig for sine handlinger (Persson, 2009, s. 217). Duff skiller mellom ansvar og subjektiv skyld som innebærer at man har en plikt til å gjøre opp for seg.²⁸ I følge Duff kan man være ansvarlig selv om man ikke kan erklæres skyldig i subjektiv forstand. Hvis man for eksempel vitner falsk fordi man blir truet, er man ikke skyldig på samme måte som om man hadde begått mened uten påvirkning av trusler. Likevel er man strafferettslig ansvarlig, ved at man overfor en domstol må svare for å ha vitnet falsk. Dersom tiltalte ikke kan oppgi en forklaring som gir begrunnelse for straffritak, vil han også være subjektiv skyldig for handlingene sine. I det siste tilfellet vil ansvar

²⁸ Begrepene Duff bruker er responsibility og liability. Jeg har valgt å oversette liability med subjektiv skyld.

og subjektiv skyld bety det samme (Duff, 2007, s. 19-22). Det er mulig at fokusgruppedeltakerne la en tilsvarende forståelse til grunn når nesten alle mente at Jonas hadde ansvar for sine handlinger. En annen mulighet er at deltakerne oppfattet Jonas som frisk nok til å ta ansvar for handlingene sine.

I diskusjonen rundt Jonas' ansvar ble hans rusavhengighet og uheldige oppvekstvilkår trukket frem i langt større grad enn hans psykiske helse. På spørsmål om Jonas kunne holdes ansvarlig tatt hans psykiske tilstand i betraktning, svarte de fleste deltakerne bekreftende. Selv etter at jeg opplyste om at Jonas var blitt erklært psykotisk, og dermed ikke var strafferettslig tilregnelig, holdt mange på standpunktet om at Jonas var ansvarlig for sine handlinger. Det virket som om flertallet ikke anså Jonas' symptomer og psykiske tilstand som spesielt alvorlige, men mer som et alminnelig fenomen. Erling uttrykte det slik:

”... Jeg tenker på mange av de som, som vi ser i dagliglivet sikkert rundt oss hele tiden, har både lettere og tyngre psykiatriske problemer av denne karakter, kan jeg godt tro. Men jeg nekter fortsatt å akseptere at de ikke skal ansvarliggjøres på noe vis, fordi man på en måte ikke er frisk. Det holder ikke for meg.”

4.6.1.1 Skepsis til diagnosene

Tebbit skriver at de færreste vil argumentere imot prinsippet om fritak fra straff for en handling som er begått i total uvitenhet, ufrivillig eller uforsettlig. Personer som utviser skepsis til om psykiske lidelser kan avgjøre hvorvidt en person har fri vilje, er først og fremst skeptiske til selve diagnoseringen. Skepsisen er både rettet mot tiltalte, som påberoper seg psykiske lidelser, samt psykiaternes evne til å stille en diagnose. Skeptikerne stiller spørsmål ved om det er mulig å bevise at noen var psykotisk i handlingsøyeblikket, og om lovbryteren virkelig var i en slik tilstand som kunne forsvare hans handlinger. Det siste kritiske spørsmålet springer ut av antagelsen om at alvorlige psykiske lidelser ikke nødvendigvis berører en aktørs evne til å ta moralske valg (Tebbit, 2005, s. 180-181). I diskusjoner rundt psykiske lidelser og utilregnelighet er det altså ikke utilregnelighetsprinsippet som primært er utfordret.

Flere av deltakerne utviste stor skepsis til psykiatriske diagnoser. Dette kom tydeligst frem i den yngste gruppen, men flesteparten i den mellomste gruppen var også skeptiske. I den mellomste gruppen var det imidlertid troverdigheten til tiltalte som deltakerne hovedsakelig satte spørsmålstegn ved. De fleste var enige i Maries utsagn: ”Samtidig så er det jo litt sånn i samfunnet at alle skal påberope seg at de er psykotiske i gjerningsøyeblikket, og dermed er de ikke tilregnelige for noen straff.”

Psykiatri er ingen eksakt vitenskap. Psykiatriske erklæringer er hovedsakelig basert på psykiaternes subjektive vurderinger, med utgangspunkt i observandens egne beretninger. Det finnes ingen fysiske tester som nøyaktig kan stille en psykisk diagnose (Morse, 2011, s.889 og 909). I den yngste gruppen uttrykte alle deltakerne mistillit til diagnoser som ble stilt innenfor psykiatrien. Noen var overbevist om at tiltalte svært ofte simulerte en psykose, og at psykiaterne ikke hadde evne til å avsløre dette. De mest kontroversielle oppfatningene gikk ut på at dersom man begikk et alvorlig lovbrudd, så ville man lett kunne lure psykiaterne til å erklære seg strafferettslig utilregnelig. På direkte spørsmål om de yngste deltakerne var skeptiske til diagnosene som psykiaterne stilte, fikk jeg svar som: ”Ja, det er to personer sin mening da” og ”Jeg synes det er altfor lett å få en diagnose i dag egentlig”. I denne sammenheng ble det gitt uttrykk for en mistillit til psykiaternes kompetanse og evne til å vurdere tiltaltes psykiske helse.

Til tross for skepsis mot psykiatriske diagnoser, mente de fleste som uttalte seg at straffesystemet måtte forankres i et skille mellom tilregnelighet og utilregnelighet, i forhold til psykisk sykdom. Flertallets synspunkter skilte seg fra nåværende rettspraksis og diagnosering, ved en oppfatning av at hvis en person var utilregnelig på grunn av sin psykiske tilstand, innebar det at vedkommende var langt mer ustabil enn det Jonas ble beskrevet som. Heidi oppfattet det som at Jonas hadde full kontroll, til tross for sine psykiske lidelser:

”... han har i hvert fall vett nok til å løpe etter han derre Petter og finne ham og true for å få igjen pengene. Han har jo full kontroll på at han skal ha penger av Petter. Han klarer å ha full kontroll på hvor og hvem han er. Og han klarer å true ham fordi han skylder ham penger. Akkurat det har han jo full kontroll på.”

Heidis utsagn om at Jonas hadde full kontroll på hvor og hvem han var, gjenspeilte mange av deltakernes oppfatning om at man er psykotisk dersom man ikke ”vet noen ting av hva man gjør, eller hvem man er.” I mange av deltakernes øyne manglet en psykotisk person evnen til å tenke og handle rasjonelt. Flere oppfattet det som at rasjonaliteten i Jonas’ vinnings- og narkotikalovbrudd, talte for at han måtte anses som strafferettslig tilregnelig.

Selv om de fleste kvinnene, og alle mennene, mente at Jonas var i stand til å ta ansvar for sine handlinger, var kvinnene noe mer ambivalente i forhold til dette. Kvinnene var mer tilbøyelige til å anse Jonas som utilregnelig enn mennene. Mennene så generelt ut til å ha en lavere toleranse for lovbrudd enn kvinnene. Erling hevdet at en vanskelig bakgrunn og uheldige forutsetninger ikke kunne ”forklare alt”. Han mente at personer som Jonas også måtte straffes. Henrik var av den oppfatningen av at ”Et lovbrudd er jo et lovbrudd uansett om du er syk eller ikke. Så har du gjort noe gærnt.” Erik påsto at han hadde store problemer med å akseptere psykiske lidelser som forståelse for lovbrudd generelt, og at han egentlig ikke hadde noen forståelse for lovbrudd i det hele tatt.

Kvinnene viste derimot større forståelse og toleranse for lovbrudd begått under bestemte forhold. I motsetning til Erik, mente Marie at hun *ikke* hadde problemer med å akseptere enkelte lovbrudd, spesielt lovbrudd som var narkotikarelaterte. Marie ga gjennomgående uttrykk for at Jonas, på grunn av sine psykiske lidelser, ikke kunne betraktes som en person med en fri vilje. De andre kvinnene som stilte spørsmål ved Jonas’ frie vilje, var mer ambivalente. Andreas utsagn reflekterte ambivalensen som gikk igjen hos noen av kvinnene:

”Jeg synes han har et valg, men altså, om han kjenner seg utrolig presset og at det er noen som forfølger ham, så kjenner kanskje han i noen situasjoner at han tar valg ut i fra en situasjon som ikke eksisterer annet enn i hans hode. Og da kanskje han bryter lover.”

4.6.1.2 Hvorfor begår Jonas lovbrudd?

I alle fokusgruppene stilte deltakerne relativt tidlig spørsmål om Jonas' lovbrudd hadde noen sammenheng med hans psykiske lidelser. De færreste trodde det forelå en slik sammenheng:

”Han stjeler vel ikke fordi at han tror at kjøpmannen er ute etter ham? Hvorfor stjeler han? Det er vel for å oppnå egen vinning. Han stjeler jo ikke fordi at han er gal?” (Berit).

Noen av deltakerne mente det var påfallende at stemmene i hodet til Jonas skulle be ham om å stjele akkurat sigaretter og øl. Siden Jonas ”bare” nøyde seg med å true Petter i trusselcaset, tolket Henrik det som et tegn på at han ikke var psykotisk. Henrik forklarte det med at dersom Jonas hadde vært psykotisk, ville han ikke vært i besittelse av nok selvkontroll til å hindre seg selv fra å stikke ned Petter. Situasjonen der deltakerne var mest tilbøyelige til å forstå Jonas' atferd som et utslag av hans vrangforestillinger om å bli forfulgt, var i politicaset. Noen av deltakerne argumenterte for at Jonas kanskje følte seg overvåket av politimannen, og var generelt redd for myndighetspersoner i uniform. For de fleste deltakerne så det ut til å være en vesentlig faktor i forhold til Jonas' moralske ansvar, om lovbruddene var forårsaket av psykosen eller ikke.

4.7 Deltakernes syn på hva som burde gjøres i forhold til Jonas

I diskusjonene rundt hva som burde gjøres overfor Jonas, ga de fleste deltakerne uttrykk for at det beste alternativet var å gi Jonas behandling, om nødvendig på tvang. Spesielt i den mellomste gruppen var det konsensus om dette. I den yngste gruppen mente alle deltakerne at behandling først og fremst burde forsøkes, men flere var tilbøyelige til å fengsle Jonas dersom behandling ikke viste seg formålstjenlig. I den eldste gruppen var synspunktene mer delt mellom de som umiddelbart tenkte hjelp, og de som umiddelbart tenkte straff. Det var først og fremst kvinnene som argumenterte for behandling. Mennene var mer tilbøyelige til å straffe Jonas. Rundt halvparten av alle deltakerne så imidlertid ut til å mene at Jonas trengte både straff og hjelp.

4.7.1 Straff eller hjelp? – Ja takk, begge deler.

Argumentene for at Jonas både burde få straff og behandling ble begrunnet med at Jonas måtte ansvarliggjøres gjennom straffen og hjelpes gjennom behandlingen:

”... Hvis det bare går på behandling så kan man lære ham at ok, han har vært et offer mye i livet og da kan han bli offer videre og, men som Henrik sier, du må stå på og ta et ansvar også. Og han er 33 år gammel. Han er en voksen mann ...” (Ida).

I den yngste gruppen var alle deltakerne svært positive til å gi Jonas samfunnsstraff kombinert med en behandling over en lenger periode. Det ble argumentert for at samfunnsstraff ville gi Jonas en stabilitet i hverdagen, og at han kunne dra nytte av å bli pålagt plikter. Henrik fremstilte sitt syn på samfunnsstraff slik:

”Samfunnsstraff det....jeg har aldri vært noe sånn selv, men jeg føler at det er en grei egentlig straff. Det er kjipt liksom, men det er ikke dritkjipt. Kanskje han møter noen nye folk og får seg en venn eller to og hele pakka. Og får vært rundt mennesker, ja i det hele tatt.”

I den mellomste gruppen ga også flertallet uttrykk for at Jonas både burde straffes og behandles. Det kan imidlertid skyldes at noen av deltakerne knapt visste om særreaksjonen tvungent psykisk helsevern, i tillegg til at de oppfattet tvangsinnleggelse som straff. Heidi ga uttrykk for at det beste ville være om behandlingen foregikk i fengselet, men at hun ikke visste om det fantes behandlingstilbud der. Deltakerne som argumenterte for både straff og behandling i den mellomste gruppen, understreket at det var nødvendig å stille Jonas ansvarlig for sine handlinger.

4.7.2 Deltakernes begrunnelser for å straffe Jonas

Hovedargumentet til deltakerne som mente at Jonas måtte straffes, var at han måtte ta ansvar for sine handlinger. Kun en deltaker, Erling, snakket gjennomgående om straff, og ikke behandling. Noen av deltakerne som argumenterte for straff i tillegg til behandling, uttrykte bekymring for at samfunnet ”forsto seg ihjæl” på lovbrysterne. Det ble påpekt at mange hadde hatt en vanskelig oppvekst og psykiske lidelser av ulikt slag. Det kunne ikke unnskyldes at man begikk kriminelle handlinger. Mange mente at straff var en måte å markere for Jonas at samfunnet ikke aksepterte lovbrudd.

Det viste seg imidlertid at flere av deltakerne som argumenterte for at Jonas måtte straffes, oppfattet straff som all form for innesperring som følge av lovbrudd. Ved en nærmere utdyping kom det frem at noen av deltakerne som argumenterte for straff, egentlig mente at Jonas burde bli tvangsinnlagt på en psykiatrisk institusjon. Det var svært få som mente at Jonas hørte hjemme i et fengsel. Deltakerne som brukte begrepet ”straff”, selv om de mente behandling, la imidlertid større vekt på at Jonas måtte ta ansvar for sine handlinger, enn de som bare snakket om behandling. Det virket som om deltakerne som mente at tvangsinnleggelse var straff, anså en slik reaksjon som en måte å ansvarliggjøre lovbryteren på. Selv om de fleste deltakerne i praksis var enige i at Jonas burde tvangsinnlegges innenfor en psykiatrisk institusjon, var deres grunnleggende synspunkter i forhold til en slik reaksjon, samt synspunkter på lovbrytere som Jonas, noe forskjellige. De som oppfattet tvangsinnleggelse som straff, forfektet at Jonas var en moralsk ansvarlig person, som måtte stilles til ansvar for sine handlinger gjennom ”straffen”. Mindretallet, som kun argumenterte for at Jonas trengte behandling og hjelp, var i større grad opptatt av å forstå og hjelpe Jonas enn å ansvarliggjøre ham.

Synet på straff som en ansvarliggjøring av lovbryteren, kan ses på som en retrospektiv legitimering av straff. Det vil si at retten til å straffe avhenger av hva som allerede er skjedd. Virkningene av straffen er betydningsfulle i seg selv, men uavhengige av retten til å straffe. Retten til å straffe går foran de eventuelt ønskede virkningene straffen kan føre til. Noen retrospektivister hevder at et lovbrudd *krever* en pønal respons. Staten har altså både rett og plikt til å straffe en lovbryter. Dette er en form for retributivisme, der kjernen i teorien er at lovbrytere skal straffes etter hva de fortjener, ikke etter hva som synes mest hensiktsmessig (Tebbit, 2005, s. 196). Det var kun Erling som virket mer opptatt av at Jonas måtte straffes for å ta ansvar for sine handlinger, fremfor virkningene av straff eller behandling. Erling poengterte dessuten viktigheten av at straff fungerte som en slags oppreisning for offeret. Denne begrunnelsen for straff er i samsvar med teorier om straff som en form for kommunikasjon. For eksempel hevder Jean Hamptons i sin retributivistiske teori at ved å straffe en lovbryter, sender man en beskjed som gjenoppretter den undertryktheten som lovbryteren urettmessig har påført sitt offer (Tebbit, 2005, s. 205 og 207-208).

4.7.3 Deltakernes begrunnelser for å behandle Jonas

Det gjennomgående argumentet til deltakerne som ønsket å gi Jonas behandling var at straff, og da spesielt fengselsstraff, ”ikke hadde noe for seg”. Det ble først og fremst begrunnet med at fengsel ikke ville ha noen effekt. De fleste mente at behandling ville være mer hensiktsmessig både overfor Jonas og samfunnet; Jonas ville kunne dra nytte av behandlingen og få det bedre med seg selv. Ved å få kontroll på livet sitt, ville han dessuten ikke utgjøre en trussel mot samfunnet lenger. Flere mente at behandling ville gi en bedre samfunnsbeskyttelse, ettersom de oppfattet norske fengselsopphold som relativt korte. Mange mente at Jonas ikke ville forstå noe av å bli fengslet, og at et fengselsopphold kunne forverre hans kriminelle aktivitet på sikt. Spesielt i den yngste gruppen hersket det en svært lav tiltro til fengslets rehabiliterende effekt. Idas utsagn gjenspeilte flere av deltakernes holdninger:

”Fengsel er jo ofte et sted å lære kriminalitet videre. Så hvorfor skal man fengsle et menneske og straffe det? Hvis det er for å beskytte samfunnet, så er det kanskje ikke det beste i slike typer sammenhenger. Fordi at da vil han antakeligvis begå, kanskje da, flere lovbrudd. Men hvis han får behandling og får ordnet litt på seg selv, så er det kanskje mindre sjanse for at han vil utføre lovbrudd igjen.”

Spesielt i den yngste og mellomste gruppen, mente deltakerne at behandling ville være til Jonas beste. Kanskje til og med det han innerst inne ønsket selv:

”Det er ingen som går rundt og er, hva skal jeg si, psykotisk, og føler at folk følger etter deg og, hva skal jeg si, må ha den oppmerksomheten som han søker da. Han kan umulig ha det bra egentlig. Og det tror jeg han er klar over sjøl og” (Henrik).

Bente i den mellomste gruppen mente det var ”feigt av samfunnet å ikke ta grep om Jonas”, da det var så tydelig at han trengte hjelp. Marie var enig, og kalte det at Jonas fikk anledning til å fortsette med sin livsstil for ”blamering uten grenser”. Flere av de mellomste deltakerne ga uttrykk for at dersom det var deres sønn det gjaldt så ville de ønsket at han fikk hjelp, selv på tvang. Det ble anført at rusmisbruken førte til at Jonas ikke klarte å se sitt eget beste. Tvangsinngrep av hensyn til den utilregnelige selv, tar

utgangspunkt i et etisk omsorgsansvar overfor psykisk syke. Oppfatningen av at det var nødvendig å gripe inn for Jonas' egen skyld ble delt av alle fokusgruppedeltakerne, men særlig i den yngste og mellomste gruppen ble det forfektet at tvangsinnleggelse ville være best for Jonas. Dette bidro antakeligvis til at deltakerne i disse gruppene i liten grad problematiserte slike inngrep.

Deltakerne som mente at Jonas burde behandles fremfor å fengsles, argumenterte med hva som var mest hensiktsmessig og formålstjenlig, både overfor Jonas og samfunnet. Da jeg spurte om deltakerne syntes at Jonas fortjente straff, med tanke på bakgrunnshistorien hans, var det svært få som svarte. De svarene jeg fikk var ofte noe annet enn det jeg egentlig spurte om. I løpet av diskusjonene forsøkte jeg å stille dette spørsmålet på flere forskjellige måter og i ulike sammenhenger. Det lyktes meg imidlertid ikke å sette i gang en diskusjon rundt dette spørsmålet, eller få deltakerne til å gi noen utdypende svar. Det kan skyldes at deltakerne ikke forsto spørsmålet, eller at de syntes det var vanskelig å ta stilling til. Jeg fikk mest svar da jeg formulerte spørsmålet som "om det ville være urettferdig å straffe Jonas?". Det var kun Marie og Ida som syntes dette ville være urettferdig, med tanke på Jonas' vanskelige bakgrunn. Noen deltakere ga uttrykk for at spørsmålet om rettferdighet var irrelevant. Else på den eldste gruppen svarte slik: "Nei, urettferdig, det er jo ikke det det går på, det er bare meningsløst. Det er bortkastede penger..." Andrea på den yngste gruppen mente ikke at straff ville være urettferdig overfor Jonas, men heller urettferdig overfor samfunnet. Hun begrunnet det med at et fengselsopphold antakelig ville forverre Jonas, og øke hans kriminelle aktivitet etter løslatelsen. De fleste deltakerne delte oppfatningen av at det å reagere overfor Jonas ikke var et spørsmål om hva han fortjente, men hva som var mest hensiktsmessig både for ham selv og samfunnet.

Innenfor instrumentalistiske teorier argumenteres det for at det eneste legitimeringsgrunnlaget for straff er godene som kommer ut av det. Straff for straffens egen del blir ansett som meningsløse, ulegitimerbare onder. I disse teoriene kreves det at straffen har et konkret formål (Tebbit, 2005, s. 194-195). Offisielle begrunnelser for straff i norsk rett som allmennpreventive, individualpreventive, samfunnsbeskyttende og rehabiliterende hensyn, springer alle ut fra en instrumentalistisk tankegang. De

samme begrunnelsene, bortsett fra kanskje allmennprevensjon, ligger også til grunn for særreaksjonen tvungent psykisk helsevern. Deltakernes argumenter for at Jonas burde tvangsinnlegges, var både av samfunnsbeskyttende og rehabiliterende hensyn. De fleste tok ikke stilling til hvorvidt Jonas fortjente å bli inkapasitert i form av straff eller behandling. Gjennom diskusjonene var det i hovedsak de antatte konsekvensene av ulike reaksjoner, som styrte deltakernes synspunkter.

Deltakernes konsekvensetiske tankegang er i samsvar med Balvigs hypotese om at alminnelige mennesker vil bedømme lovbrudd ut i fra nyttehensyn, når de blir presentert for sakens detaljer (Balvig, 2006, s. 314). Flere av deltakerne mente imidlertid at Jonas både burde bli stilt til ansvar gjennom straff, i tillegg til å få behandling. Begrunnelsene for at Jonas burde straffes, var først og fremst signalene det sendte til Jonas og ofrene, om at samfunnet ikke aksepterte lovbrudd. Begrunnelsene for behandling var at det ville være både til Jonas' og samfunnets beste. Deltakernes allmennmoralske synspunkter var altså både forankret i en retrospektiv tankegang om å stilles til ansvar for sine handlinger, og i det utilitaristiske prinsippet om å gjøre det som er best for alle.

4.7.4 Behandlingens innhold

De foreslåtte tiltakene overfor Jonas endret seg noe ettersom lovbruddene i casene endret karakter. Etter butikknaskingaset, var deltakerne delt i forhold til om det var nødvendig å tvangsinnlegge Jonas. Noen mente det var viktig at hjelpen skjedde innenfor visse rammer, og at Jonas ikke bare kunne "gå rundt omkring". Det var imidlertid få som snakket om tvangsinnleggelse. Det ble derimot foreslått avrusning, diagnostisering, behandling, psykiatrisk hjelp, terapi – som gruppeterapi med likesinnede, medisiner og oppfølging. Etter kjøpmannscaset var de fleste deltakerne først og fremst opptatt av at noe måtte gjøres overfor Jonas. Flertallet mente at Jonas måtte "holdes innenfor fire vegger" og at det nå var snakk om tvang i form av tvangsbehandling, tvangsavvenning og tvangsinnleggelse. Det å tvangsinnlegge Jonas ble begrunnet med at psykiaterne skulle få mulighet til å observere ham, stille riktig diagnose og teste ut ulike medisiner. Betydningen av å ha folk rundt seg og stabilitet i

hverdagen ble også påpekt. Flere var opptatt av at Jonas måtte få tilstrekkelig ettervern etter utskrivningen.

Etter boligområdecaset ble det argumentert enda sterkere for at det måtte reageres med tvang i form av innesperring. De fleste mente at ansvarsområdet burde ligge innenfor psykiatrien. Deltakerne i den yngste gruppen ga uttrykk for at det viktigste var å få Jonas ”vekk fra gatene og låse ham inne”, men de holdt fast ved at psykiatrisk behandling var den foretrukne måten å gjøre det på. Etter trusselcaset begynte flere deltakere å nevne straff i tillegg til hjelp. I den yngste gruppen ble det fremsatt at behandling og rusavvenning på en lukket institusjon måtte prøves ut først. Dersom behandlingen mot formodning ikke hjalp, ble det åpnet for fengsel som et alternativ:

”Ja, nei, jeg føler at man burde starte med en behandling og eventuelt en tvangsinnleggelse, i hvert fall få ham rusfri i første omgang. Og så kjøre over på en litt annen behandling til de psykiske problemene hans og sånn, og hjelper ikke det....sett ham i fengsel” (Henrik).

Etter det siste caset, der Jonas forsøker å angripe en politimann, holdt de fleste deltakerne fast ved at Jonas først og fremst trengte behandling. Det ble hevdet at det viktigste ikke var at Jonas ble straffet, men at han ble frisk. Da deltakerne fikk vite vilkårene for tvangsinnleggelse etter psykisk helsevernloven, oppfylte Jonas etter deltakernes oppfatning både behandlingsvilkåret og farlighetsvilkåret.

4.7.4.1 Tvangsmedisinering

Gruppene skilte seg markant fra hverandre i synspunkter vedrørende tvangsmedisinering. I den eldste gruppen var alle deltakerne positive til slik medisiner, så fremt det forbedret pasientens helse. I den mellomste gruppen var det litt delte meninger. Marie som var psykiatrisk sykepleier, var svært positiv til tvangsmedisinering og mente at det ofte ga god effekt. Det kan hende at hennes erfaringer innenfor psykiatrien holdt de andre deltakerne fra å uttrykke andre oppfatninger. Kun en annen deltaker på den mellomste gruppen, Bente, uttrykte seg om tvangsmedisinering. Bente virket svært skeptisk til en slik form for behandling. I den yngste gruppen var alle deltakerne sterkt i mot tvangsmedisinering. Johan virket overrasket over at det var lov å påtvinge pasienter medisiner innenfor psykiatrien. Flere

av de yngste deltakerne var svært skeptiske til medisinerer generelt. Argumentene mot tvangsmedisinerer var at det ga bivirkninger og var avhengighetsskapende. Andrea ga uttrykk for at det var paradoksalt å påtvinge Jonas, som allerede hadde et avhengighetsproblem, flere medisiner. Henrik var imot tvangsmedisinerer, men mente samtidig at mangel på samarbeid fra Jonas sin side kunne få andre konsekvenser: ”Ja da tenker jeg heller det at vil du ikke ta medisinerne dine, så går du i fengsel. Ferdig med det.”

4.7.5 Behandlingens lengde

Deltakernes synspunkter på tidsperspektivet i forhold til å holde Jonas innesperret varierte. Johan og Erik hevdet at Jonas hadde rett til å vite hvor lenge han ble dømt, og at han ikke fortjente å være innesperret lenge. Noen foreslo at Jonas kunne tvangsinnlegges like lenge som den tilsvarende fengselsstraffen ville vært på. Deretter kunne man håpe på et frivillig samarbeid. Flere forfektet at man ikke kunne holde Jonas innesperret resten av livet, selv om behandlingen ikke skulle føre til noen forbedring. Andre deltakere mente imidlertid at Jonas trengte langvarig hjelp, og at det ville være meningsløst å tvangsinnlegge ham for et kortere opphold. Da jeg foreslo å tvangsinnlegge Jonas i seks måneder, mente flertallet at det var for kort tid.

Deltakerne syntes naturlig nok at det var vanskelig å ha noen formening om hvor lenge Jonas burde holdes tvangsinnlagt på en psykiatrisk institusjon. I begynnelsen av diskusjonene var de typiske svarene ”så lang tid det tar” eller ”til han blir frisk”. Disse svarene vitnet om en optimistisk tro på effekten av psykiatrisk behandling. Det var særlig kvinnene som ga uttrykk for en slik behandlingsoptimisme. Hovedargumentet var at dersom psykiatrisk tvangsbehandling ikke hadde hjulpet, ville det ikke fantes som et alternativ. Underveis i diskusjonene ble stemningen mer pessimistisk i forhold til Jonas’ prognoser. Deltakerne som fortsatt var optimistiske til behandlingseffekten modifiserte uttalelsene sine til: ”frisk nok til å fungere i samfunnet hvert fall.” Flere av mennene stilte spørsmål til om Jonas’ tilstand lot seg behandle.

4.7.6 Deltakernes tiltro til ekspertene

Deltakerne hadde varierte kunnskaper om hvordan rettssystemet fungerte, og hvilke tilbud og reaksjoner som fantes overfor personer som Jonas. Spesielt i den eldste gruppen ga deltakerne stadig uttrykk for at deres mangel på kunnskap gjorde dem usikre på hva de skulle svare. Til tross for at de hadde fått en beskrivelse av Jonas psykiske tilstand, etterlyste de eldste deltakerne en konkret diagnose før de ønsket å uttale seg for mye. Da jeg stilte spørsmål om deres synspunkter, fikk jeg innimellom svar som ”det tror jeg en psykolog må avgjøre”. Etter at jeg oppga diagnosen til deltakerne og opplyste om at Jonas antakeligvis ville bli oppfattet som psykotisk av en psykiater, endret noen av deltakerne syn på Jonas’ evne til å ta ansvar. Erling som tidligere hadde argumentert for at Jonas virket frisk nok til å holdes ansvarlig, skiftet da helt mening:

”Hvis han er så syk at rettspsykiaterne vurderer ham som så syk at han ikke kan straffes, så er jo det et greit prinsipp for meg. Før det, så må han ta ansvar for det han gjør...”

Jeg har tidligere beskrevet hvordan den yngste gruppen var svært skeptiske til psykiatriske diagnoser og vurderinger. I den eldste gruppen opplevde jeg en motsatt tendens. Deltakerne henviste oftere til eksperter som bedre egnet til å foreta kompliserte vurderinger enn dem selv.

4.7.7 Et økonomisk spørsmål?

De fleste deltakerne mente at kostnadene ved å tvangsinnlegge Jonas på en psykiatrisk institusjon ikke hadde stor betydning, selv ikke etter å ha blitt oppgitt en estimert døgnpris på 8000 kr per pasient. Mange ga uttrykk for at Norge hadde råd til dette, og hvis behandlingen hjalp så var det verdt pengene. Spesielt i den eldste gruppen problematiserte ikke deltakerne kostnadene noe videre. I den mellomste gruppen mente også deltakerne at det i prinsippet ikke var et spørsmål om penger. Her stilte imidlertid deltakerne spørsmål til hva døgnprisen på en fengselsplass var til sammenlikning. Flere medga at det var en avveining, fordi ”et eller annet sted vil det jo svi.” Det ble imidlertid påpekt at det ville kanskje koste samfunnet mer, dersom Jonas fortsatte å begå lovbrudd. I den yngste gruppen ble spørsmål om kostnader diskutert, og det var også den eneste gruppen der økonomiske spørsmål uoppfordret ble tatt opp. Noen av de

Yngste deltakerne argumenterte for at man måtte tenke kostnadseffektivt, og holde kostnadene så lave som mulig. Det ble gitt uttrykk for at det burde settes en grense på hvor lenge lovbrøyttere som Jonas kunne behandles ”på samfunnets regning”, dersom de ikke samarbeidet og behandlingen ikke ga resultater. Henrik mente at det i slike tilfeller ville være bedre å sette dem i fengsel:

”Ja det jeg tenker da er at hvis det er dead end uansett, hvorfor skal stadig staten bruke åtte ganger så mye penger på ham da, hvis det er dødfødt. Det er å hive ham i fengsel eller låse ham inne et annet sted.”

Kvinnene i den yngste gruppen var ikke enige med Henrik, og mente at det var vanskelig å vite når behandlingen var ”dødfødt”. Andrea mente dessuten at det kunne være mer lønnsomt for samfunnet å behandle Jonas enn å sende ham inn og ut av fengsel resten av livet. Ida påpekte at man ikke kunne måle et menneskes liv i penger, dersom behandlingen kunne føre til at Jonas fikk det bedre med seg selv.

4.7.8 Endringer i løpet av samtalene og stabilitet

Synspunktene på hvilke tiltak som burde iverksettes overfor Jonas var de som endret seg mest i løpet av samtalene. Diskusjonene rundt disse temaene var også de mest forvirrende. Før deltakernes forståelser av straff og behandling ble avklart, snakket de mye forbi hverandre. Selv etter at det ble avklart hva de deltakerne la til grunn for de ulike begrepene, oppsto det mange misforståelser. Begrepene ”straff” og ”behandling” ble tildels brukt om hverandre av samme deltakere. En uttalelse som illustrerer mange av deltakernes sammenblanding av straff og behandling er:

”Men la oss si at han får en straff og han blir dømt til....hakke peiling jeg, seks måneder. Også skal de seks månedene, de skal faktisk være i en behandlingsinstitusjon. ... Ikke sant så, du får din straff, det er seks måneder, og du slipper ikke ut derfra. I de seks månedene så får du behandling” (Heidi).

Til tross for at noen av deltakerne skiftet mening underveis, holdt imidlertid de fleste fast ved sine synspunkter gjennom hele diskusjonen. De lot seg ikke rokke verken av andre deltakeres meninger, eller av at lovbruddene endret karakter.

4.8 Forskjeller mellom kvinner og menn?

Deltakerne i fokusgruppene hadde varierte meninger i forhold til problemstillingene rundt Jonas. Bortsett fra holdningene til tvangsmedisinering, fant jeg ingen markerte forskjeller mellom de ulike fokusgruppene, som var gradert etter alder. Tvert i mot var den eldste og yngste fokusgruppen ofte mer like i sine holdninger, enn deltakerne i den mellomste gruppen. Derimot la jeg merke til et mønster i forhold til kjønn. Kvinnene og mennene skilte seg fra hverandre på tvers av gruppene i sine synspunkter. Selv om det ikke gjaldt alle, var kvinnene gjennomgående mer opptatte av å forstå Jonas, spesielt i tilfeller der lovbruddene ikke ble ansett som alvorlige. Mennene understreket i stedet viktigheten av å ta ansvar for sine handlinger, og virket mindre tolerante overfor lovbrudd. Selv om de fleste deltakerne mente at behandling var det beste alternativet for Jonas, argumenterte kvinnene i større grad for behandling, mens mennene oftere nevnte fengsel som en mulighet. Det kan skyldes at mennene var noe mindre tilbøyelige til å oppfatte Jonas som utilregnelig på grunn av psykose, samt at kvinnene var mer optimistiske til behandlingseffekten enn det mennene var. I forhold til moralsk forankring, så kvinnene ut til å helle noe mer i retning av konsekvensetisk tenkning, sammenliknet med mennene.

Forskjellene jeg fant i holdningene til straff blant de mannlige og kvinnelige deltakerne, samsvarer med tidligere forskningsfunn som viser at menn ofte er mer tilbøyelige til å straffe enn kvinner (Gray, 2009, s. 60). En årsak til det tilsynelatende skillet mellom mennene og kvinnenenes synspunkter i mitt materiale, kan imidlertid skyldes kjønnsmessige forskjeller i utdanning og yrkesbakgrunn. Som tidligere påpekt hadde tre av de kvinnelige deltakerne (herunder Ida, Marie og Bente) yrker som innebar omsorg for andre mennesker. Deres yrker besto av å ta vare på henholdsvis psykiatriske pasienter og barn. Det var ingen av de mannlige deltakerne som jobbet innenfor omsorgsektoren. Ida, Marie og Bente var deltakere som i stor grad forsøkte å forklare, forstå og tolerere Jonas' lovbrudd. Siden disse tre kvinnene utgjorde en betydelig andel av de åtte kvinnelige deltakerne, kan det tenkes at utdanning og yrkesbakgrunn var de egentlige variablene som påvirket meningsforskjellene mellom de mannlige og kvinnelige deltakerne. Jeg fant imidlertid det samme kjønnsdelte mønsteret i alle fokusgruppene, også i den eldste der ingen av de tre kvinnene deltok. I denne gruppen var kvinnene generelt mer opptatte av å forstå, forklare og behandle Jonas, mens

mennene oftere understreket Jonas' ansvar for egne handlinger, og fengsel som en mulig løsning.

Formålet med fokusgruppediskusjonene var å undersøke deltakernes rettsfølelse i forhold til "fribillettlovbryterne" og den nåværende rettstilstanden. Deltakernes synspunkter og meninger holdt seg ikke alltid stabile gjennom diskusjonene. Noen av deltakerne skiftet mening som følge av nye opplysninger, eller andre deltakeres synspunkter. Samme deltaker kunne ha forskjellige synspunkter alt ettersom lovbruddene appellerte til følelsene eller rasjonaliteten hans/hennes. At menneskers rettsfølelse ikke alltid er stabil, er i samsvar med Balvigs funn. Etter å ha utført en omfattende undersøkelse av danskenes syn på straff, konkluderte Balvig med at den konkrete rettsfølelsen var dynamisk, påvirkelig og variabel (Balvig, 2006, s. 344). Det kan derfor være vanskelig å konkludere med hva den allmenne rettsfølelsen er.

4.9 Besvarelse av problemstillingene

I dette kapittelet har jeg presentert analysen av fokusgruppematerialet gjennom funnene jeg har gjort. Jeg har tatt for meg deltakernes synspunkter på dilemmaer i forhold til utilregnelige personer, som begår mindre alvorlige lovbrudd, med vekt på spørsmål om alvorlighetsgrad, samfunnsbeskyttelse, skyld, straff og behandling. Gjennom analysen har jeg kategorisert fokusgruppematerialet etter tre problemstillinger. I neste delkapittel vil jeg ved en oppsummering av kategoriene, besvare problemstillingene mer konkret.

4.9.1 Problemstilling 1: Hva oppfatter deltakerne som alvorlige/farlige lovbrudd?

Den første problemstillingen reiste følgende spørsmål: Hvilke faktorer legger fokusgruppedeltakerne vekt på i vurderingen av lovbruddenes alvorlighetsgrad og farlighet? Hvor går grensen på når lovbrudd blir alvorlige/farlige? Hvilke lovbrudd kan *ikke* betegnes som farlige? Hvilke handlinger bør samfunnet ha rett på beskyttelse mot? I forhold til problemstilling 1 var min hypotese at deltakerne ville anse "fribillettlovbrytneres" lovbrudd som mer alvorlige/farlige enn det vilkårene i strl § 39

betinginger. Jeg testet denne hypotesen ved å presentere deltakerne for lovbrudd som ikke ville tilfredsstilt farlighetsvilkårene etter § 39 i straffeloven.

Deltakernes oppfatninger av alvorlige/farlige lovbrudd og hva samfunnet burde ha rett på beskyttelse mot, var ikke helt sammenfallende. Ingen av deltakerne mente at nasking i butikker var alvorlige eller farlige lovbrudd. Slike lovbrudd ble stort sett oppfattet som bagatellmessige, offerløse og i verste fall plagsomme. De fleste så ut til å mene at samfunnet ikke kunne kreve beskyttelse mot butikknasking, dersom lovbrøyteren var utilregnelig. Innbrudd i butikker betegnet deltakerne som uakseptabelt, men ikke farlig eller spesielt alvorlig. I sammenheng med kjøpmannscaset, krevde imidlertid nesten alle deltakerne at noe måtte gjøres for å beskytte kjøpmannen innbruddene primært gikk utover. Grensen for når lovbruddene begynte å oppfattes som alvorlige og farlige var ved boligområdecaset. I denne situasjonen mente mange av deltakerne at Jonas var farlig, og nesten alle syntes at lovbruddene var alvorlige. Dette ble begrunnet med at Jonas virket utilregnelig og utgjorde dermed en risiko for å begå farlige handlinger. I tillegg ble lovbruddene hans ansett som svært belastende, fordi de skapte mye utrygghet for ofrene og potensielle ofre. Et vesentlig moment i deltakernes vurdering av innbruddene, var at de lettere kunne identifisere seg med ofrene i boligområdecaset. De aller fleste mente at samfunnet burde ha rett på beskyttelse mot innbrudd som i boligområdecaset.

Fram til boligområdecaset var det en tendens til at deltakerne anså lovbruddene de ble presentert for som stadig mer farlige og alvorlige. Denne tendensen opphørte i trusselcaset. I forhold til trusselcaset var deltakernes synspunkter svært delte, når det kom til hvor alvorlige eller farlige lovbruddene var. Noen mente at Jonas' trusler var farligere og mer alvorlige enn innbruddene i boligområdecaset. Det ble først og fremst begrunnet med at truslene bar preg av vold. Andre deltakere var uenige i at truslene var mer alvorlige enn innbruddene. Blant disse deltakerne virket det som om noen mente at drapstruslene i utgangspunktet var farligere enn innbruddene, men at truslene likevel var mindre alvorlige på bakgrunn av den sosiale konteksten de foregikk i. Flere av deltakerne bagatelliserte truslene fra Jonas, og ingen nevnte samfunnsbeskyttelse i denne sammenheng. Noen ga uttrykk for at truslene knapt gikk utover samfunnet i det hele tatt.

Samfunnsbeskyttelse og grad av farlighet ble heller ikke diskutert i forbindelse med politicaset. Deltakerne hadde svært delte oppfatninger av lovbruddenes alvorlighetsgrad i dette caset. Noen begrunnet angrepet mot politimannen som svært alvorlig, fordi det innebar vold. En annen begrunnelse var at angrepet tydet på at Jonas manglet evnen til å kontrollere seg selv. Deltakerne som ikke mente at volden mot politimannen var spesielt alvorlig sammenliknet med lovbruddene i de andre casene, hevdet at en politimann var trent til å forsvare seg, og at Jonas' mentale tilstand kunne forsvare angrepet mot politimannen.

Selv om ingen av lovbruddene i casene tilfredsstiller vilkårene i strl § 39, oppfattet de fleste deltakerne mange av lovbruddene som farlige og/eller alvorlige. Dette bekrefter hypotesen min om at deltakerne ville anse "fribillettlovbryternes" lovbrudd som mer alvorlige/farlige enn det vilkårene i strl § 39 tar utgangspunkt i. At de fleste deltakerne stilte krav om samfunnsbeskyttelse før de oppfattet lovbruddene som farlige, viser dessuten at de ikke anså farlighet som en nødvendig betingelse for krav om samfunnsvern. Som jeg tidligere har vist, er vilkårene i strl § 39 ikke i samsvar med disse oppfatningene.²⁹

4.9.2 Problemstilling 2: Hvilke oppfatninger har deltakerne av psykisk syke lovbytere?

Spørsmål som reiste seg i forhold til den andre problemstillingen, var om deltakerne var enige i det grunnleggende prinsippet om at alvorlig psykisk syke lovbytere ikke skal straffes, og når deltakerne mente at en person ikke var ansvarlig for sine handlinger. Mine hypoteser var at deltakerne ville være skeptiske til at psykisk syke lovbytere ikke kan straffes, og uenige i prinsippene som utilregnelighetsvurderingen bygger på. Gjennom fokusgruppediskusjonene uttrykte de fleste deltakerne en oppfatning av at det finnes personer med psykiske lidelser, som tilsier at de ikke har straffeskyld. I motsetning til hypotesen min, var altså ikke deltakerne skeptiske til at psykisk syke lovbytere ikke kunne straffes i utgangspunktet. Flere var imidlertid skeptiske til

²⁹ Se kapittel 3, delkapittel 3.3

psykiaternes vurderinger og evne til å stille diagnose. De fleste deltakerne stilte også høyere krav til den psykiske sykdommens innflytelse på lovbrysterens kognitive evner, enn det som kreves for å bli erklært utilregnelig. Bortsett fra i politicaset, trodde ikke de fleste deltakerne at det forelå en årsakssammenheng mellom Jonas' psykiske tilstand og lovbruddene han begikk. De fleste mente at en slik årsakssammenheng var vesentlig i forhold til om Jonas kunne holdes ansvarlig for lovbruddene sine. I likhet med hypotesen min, var altså ikke deltakernes synspunkter i samsvar med det biologiske prinsipp som utilregnelighetsvurderingen i norsk rett følger.

4.9.3 Problemstilling 3: Hva (hvis noe) mener deltakerne bør gjøres i forhold til nåværende rettstilstand?

Den tredje problemstillingens underspørsmål var: Hvordan bør samfunnet ta tak i problemer som oppstår med psykotiske lovbrystere? Og hvem sitt ansvarsområde hører denne gruppen under? Fra og med kjøpmannscaset var alle deltakerne enige i at noe måtte gjøres overfor Jonas. Ingen syntes at Jonas burde få anledning til å fortsette med å begå lovbrudd. I forhold til hva som burde gjøres var det bred enighet om at behandling var det beste alternativet, uavhengig av om Jonas ble ansett som strafferettslig utilregnelig eller ikke. Dersom Jonas ikke lot seg behandle frivillig, mente deltakerne at han måtte innesperres og tvangsbehandles. Dette ble begrunnet med hva som ble ansett som mest hensiktsmessig, både overfor Jonas selv og samfunnet. Med utgangspunkt i konsekvensetiske hensyn, mente noen av deltakerne at det kunne være legitimt å fengsle Jonas dersom behandling ikke hjalp.

De fleste deltakerne mente at seks måneder ikke var tilstrekkelig tid til å gi en behandlingseffekt. Mange mente at Jonas trengte mer langvarig behandling og hjelp. Det var imidlertid ingen som argumenterte for at Jonas burde være innesperret på livstid, hvis behandlingen ikke hjalp. På grunnlag av analysen over, vil jeg konkludere med at min hypotese om at deltakerne ville mene at det er behov for en reaksjon som hindrer "fribillettlovbrysterne" fra å begå nye lovbrudd er bekreftet. I samsvar med hypotesen argumenterte deltakerne for en slik reaksjon med utgangspunkt i samfunnsbeskyttende hensyn. Deltakerne begrunnet imidlertid også en reaksjon med hva de mente ville være til Jonas' eget beste.

Dilemmaene som fokusgruppedeltakerne ble stilt overfor er blitt diskutert på politiske og vitenskapelige arenaer i årrekker. Argumentene som har vunnet frem i debattene har vært de som til enhver tid har representert samfunnsmessige verdier og politiske målsettinger. Som tidligere skrevet, var deltakernes synspunkter dynamiske, påvirkelige og noen ganger motstridende. Forskning har vist at nettopp dette kjennetegner allmenn rettsfølelse. Et rettssystem som utelukkende baserer seg på samfunnsborgernes synspunkter, løper derfor en risiko for å utformes etter stadig skiftende populistiske trender (Wood, 2009, s. 43). Beslutningstakernes utfordring blir altså å finne en balanse mellom hensyn til allmenn rettsfølelse, og at de ikke lar disse rettsfølelsene ta overhånd om de rettslige vurderingene.

En årsak til at deltakernes synspunkter til dels var skiftende og motstridende, kan skyldes at inngrep overfor ”fribillettlovbryterne” skaper en rekke dilemmaer. Derfor blir det svært vanskelig å vurdere tilfredsstillende løsninger på nåværende rettstilstand. At det enda ikke er blitt iverksatt rettslige tiltak som kan endre på situasjonen med ”fribillettlovbryterne”, til tross for at situasjonen har vært kjent lenge, skyldes at slike tiltak vil stride mot grunnleggende prinsipper. På bakgrunn av dette vil det antakeligvis alltid være behov for å diskutere ulike tilnærminger til ”fribillettproblematikken”, i forsøk på å finne den minst tilfredsstillende løsningen.

5 Rettslige løsninger

Problemstillingene om psykotiske lovbreakere som vedvarende begår mindre alvorlig kriminalitet, har vært diskutert i årrekker. Det er svært vanskelig å finne tilfredsstillende løsninger som ikke går på bekostning av fundamentale prinsipper innenfor strafferett, psykiatri, eller samfunnsborgernes rett på beskyttelse. I dette kapitlet skal jeg diskutere noen foreslåtte rettslige løsninger på problemet med "fribillettlovbreakerne". Jeg vil innlede med å se nærmere på justis- og politidepartementets to forslag om lovendringer, som i skrivende stund er under behandling. I den forbindelse vil jeg redegjøre for berørte parter reaksjoner på forslagene. På bakgrunn av fokusgruppeanalysen vil jeg til slutt vurdere mulige alternativer til lovendringer, som kan bidra til å endre på nåværende rettstilstand.

5.1 Justis- og politidepartementets forslag til lovendringer

Til tross for dilemmaene både tidsbegrensede og tidsubestemte særreaksjoner skaper, konkluderte Mælandutvalget med at løsninger på "fribillettproblematikken" burde søkes gjennom en utvidelse av de strafferettslige særreaksjonene. På grunnlag av Mælandutvalgets konklusjoner sendte justis- og politidepartementet ut to høringsnotater (Høringsnotat 1, 2008; Høringsnotat 2, 2010). Departementet foreslo to måter å utvide virkeområdet for den strafferettslige særreaksjonen på. For det første ble det åpnet for å utvide vilkårene for å dømme utilregnelige etter någjeldende regler om tidsubestemt dom på tvungent psykisk helsevern. Utvidelsen ble begrenset til å omfatte utilregnelige lovbreaker når de begikk lovbrudd som innebar gjentatte integritetskrenkelser overfor samme person på en måte som bar preg av systematisk forfølgelse (Høringsnotat 2, 2010, s. 3). I tillegg til en slik utvidelse, videreførte departementet Mælandutvalgets forslag om en ny tidsbegrenset særreaksjon overfor utilregnelige som begikk mindre alvorlig kriminalitet (Høringsnotat 2, 2010).

5.1.1 Lovbrudd som kan gi grunnlag for tidsbegrenset særreaksjon

Departementet har beskrevet hvilke lovbrudd som kan gi grunnlag for dom på tidsbegrenset særreaksjon. Først og fremst dreier det seg om samme type lovbrudd som nevnt i strl § 39 nr. 1, men som ikke blir ansett som alvorlige nok til å rammes av

straffebudet i denne bestemmelsen. Det er altså snakk om lovbrudd som retter seg mot andres liv, helse eller frihet. Departementet nevnte imidlertid eksplisitt at skadeverk og vinningslovbrudd også kunne gi grunnlag for den nye tidsbestemte særreaksjonen. Mindre alvorlige vinningslovbrudd som butikknaskeri og tyverier, burde derimot ikke omfattes av den foreslåtte bestemmelsen, med mindre de var av et særlig omfang. Departementet anbefalte videre at narkotikabruk og besittelse av narkotika til eget forbruk, samt mindre former for skadeverk og tilgrising, heller ikke burde gi grunnlag for den tidsbegrensede særreaksjonen (Høringsnotat 2, 2010, s. 4-5).

Gjennom forslaget om en tidsbegrenset særreaksjon, åpnet departementet for en ny bestemmelse som omfattet dom på tvungent psykisk helsevern. Selv om den nye bestemmelsen åpnet for at flere lovbrudd kunne gi grunnlag for dom på tvungent psykisk helsevern enn någjeldende regler, ble det understreket at hovedregelen fortsatt var at utilregnelige ikke skulle møtes med en strafferettslig reaksjon. For å oppfylle vilkårene til tidsbegrenset særreaksjon, måtte den utilregnelige ha begått et vesentlig antall lovbrudd innenfor et bestemt tidsrom. I tillegg måtte særreaksjonen anses som nødvendig for å verne samfunnet. For å avgjøre det måtte retten foreta en avveining mellom samfunnets behov for beskyttelse, og hvor stor belastning særreaksjonen ville utgjøre for den utilregnelige (Høringsnotat 2, 2010, s. 4-5).

5.1.2 Hva innebærer tidsbegrenset særreaksjon?

Departementets forslag om en tidsbegrenset særreaksjon innebar blant annet at:

”Tidsbegrenset tvungent opphold skal gjennomføres i institusjon som er bestemt av det regionale Helseforetaket i domfeltes bostedsregion og skal ikke overstige seks måneder. Under tidsbegrenset tvungent opphold kan den domfelte holdes tilbake uten samtykke og hentes tilbake ved unnvikelse, om nødvendig med tvang og bistand fra offentlig myndighet. ...”
(Høringsnotat 2, 2010, s. 10).

Departementets formål med en tidsbegrenset særreaksjon, var at det skulle være tilstrekkelig å idømmes denne reaksjonen én gang. Som hovedregel skal altså ikke særreaksjonen ilegges flere ganger overfor samme person. Unntaket foreligger dersom det er skjedd en endring i lovbrysterens psykiske tilstand, som nødvendiggjør en ny

utredning. Etter særreaksjonens opphør vil domfelte fortsatt ha rett på nødvendig helse- og sosialhjelp. Slik hjelp vil imidlertid være basert på frivillighet fra domfelte. Dersom domfelte ikke er villig til å ta i mot hjelp etter løslatelse, mente departementet at vedkommende uansett burde følges opp og motta vedvarende tilbud (Høringsnotat 2, 2010, s. 14).

Departementet foreslo at den tidsbegrensede særreaksjonen skulle opphøre når lovbryterens helsetilstand var ferdig utredet og stabilisert, samt at det var utarbeidet en individuell oppfølgingsplan. Det var altså ikke behandling som var målet med den nye særreaksjonen. Dersom faren for gjentakelse av lovbrudd ikke lenger ble ansett som tilstedeværende, skulle lovbryteren umiddelbart løslates. Departementet foreslo likevel en minstetid på institusjon i tre uker. Minstetiden ble begrunnet av hensyn til samfunnsvernet, og fordi tre uker ble regnet som et minimum for en tilfredsstillende utredning av disse pasientene. Den absolutte lengstetiden for særreaksjonen anbefalte departementet å sette til seks måneder. Begrunnelsen for denne tidsbegrensningen var prinsippet om forholdsmessighet mellom lovbruddene og særreaksjonen (Høringsnotat 2, 2010, s. 12-13).

5.1.3 Høringsinstansenes syn på forslagene³⁰

Det hersket bred enighet blant høringsinstansene fra juridisk hold, politi, kriminalomsorgen, og diverse foreninger og råd som arbeider med spørsmål innenfor kriminalitetshåndtering, om at situasjonen med ”fribillettlovbryterne” ikke kunne fortsette. Mange av disse høringsinstansene mente at samfunnet hadde et behov for å beskytte seg mot lovbrytere som tilhørte ”fribillettgruppen”.³¹ Riksadvokaten hevdet at det mest ønskelige var å søke løsninger innenfor helsevesenet, men at det var lite realistisk at dette ville skje i praksis (Riksadvokaten, 2011, s. 1). Fra medisinsk hold ble det også erkjent at det var problematisk at enkelte psykotiske lovbrytere ikke ble fanget

³⁰ Alle høringsuttalelsene er tilgjengelige fra:

<<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/hoeringer/hoeringsdok/2010/horing--utvidelse-av-virkeområdet-for-st/horingsuttalelser.html?id=621534>>

³¹ Se for eksempel høringsuttalelsene til Agder statsadvokatembeter 2011, s. 2; Kristiansand tingrett, 2011, s. 1; Politidirektoratet, 2011, s. 1; Politiets sikkerhetstjeneste (PST), 2011, s. 1; Politijuristene, 2011, s. 1.

opp av noen instanser.³² Blant de medisinske høringsinstansene ble det imidlertid forfektet at løsninger måtte søkes innenfor kriminalomsorgen, og ikke i helsevesenet.³³

5.1.3.1 Synspunkter på forslag 1: Utvidelse av vilkårene for dom på tidsubestemt særreaksjon etter någjeldende regler

Fra høringsinstansene ble forslaget om å utvide vilkårene for å dømme utilregnelige som begikk integritetskrenkende lovbrudd og personforfølgelse, i liten grad kommentert. Det ble ikke rettet innvendinger mot forslaget, verken fra politiet, juridisk eller medisinsk hold. Den rettsmedisinske kommisjon beskrev forslaget som uproblematisk (DRK, 2011, s. 1). Riksadvokaten var positiv til forslaget og mente at det var særdeles viktig (Riksadvokaten, 2011, s. 2).

5.1.3.2 Synspunkter på forslag 2: En ny tidsbegrenset særreaksjon

I motsetning til departementets første forslag, ble det andre forslaget om ny tidsbegrenset særreaksjon gjenstand for gjennomgående kritikk. Fra medisinsk hold ble det hevdet at forslaget var lite gjennomtenkt (DRK, 2011; Den norske legeforening, 2011), og at gruppen det gjaldt ikke hørte til under helsevesenet. Flere høringsinstanser forfektet at det ikke var helsevesenets oppgave å ta seg av ”fribillettlovbryterne”, og at tiltak som skulle sikre samfunnet mot kriminalitet heller burde forankres i kriminalomsorgen. Blant argumentene var at helsevesenet allerede led av ressursmangel, og det ville bli feil om pasientens kriminelle atferd skulle begrunne helsehjelpen.³⁴ Legenes erfaringer med denne gruppen lovbrøyttere var at de ofte hadde kompliserte og sammensatte diagnoser, i tillegg til at de ikke var motiverte til å ta imot behandling. Noen av høringsinstansene poengterte at behandlingsprognosene for

³² Se for eksempel høringsuttalelsene til Diakonhjemmet sykehus, 2011, s.1; Norsk psykologforening, 2011, s. 1; Helse Sør-øst, 2011, s. 5.

³³ Se for eksempel høringsuttalelsene til Den norske legeforening, 2009, s. 1; Helse Bergen Haukland universitetssykehus, 2011, s. 1; Norsk psykologforening, 2011, s. 1.

³⁴ Se for eksempel Helse Sør-øst, 2011, s. 4; Den norske legeforening, 2011, s. 2; Diakonhjemmet sykehus, 2011, s. 1

”fribillettlovbryterne” var svært dårlige, og at en tidsbegrenset innleggelse primært ville fungere samfunnsrenoverende for en midlertidig periode.³⁵

Innholdet i den tidsbestemte særreaksjonen ble også kraftig kritisert av flere medisinske høringsinstanser. Den norske legeforening påpekte at særreaksjonen ikke innebar behandling, men utredning. Slik utredningen burde heller foretas i forkant av en eventuell idømmelse. Da ville det for eksempel kunne avdekkes om lovbyteren led av en rusutløst psykose, og dermed måtte anses som strafferettslig ansvarlig (Den norske legeforening, 2011, s. 3). Fra medisinsk hold ble forslaget om en tidsbegrenset særreaksjon anslått å være utilstrekkelig, med tanke på hva som kan forventes av resultater. Det ble blant annet hevdet at tidsbegrensningen var for kort og ville kunne ødelegge behandlingsopplegget.³⁶ I tillegg ble det stilt spørsmålstegn ved at departementet ikke ville gi anledning til å tvangsmedisinere pasienter, som var dømt til tidsbegrenset særreaksjon. Medisinering ble blant legene sett på som et av de mest effektive enkelttiltak til forbedring av disse pasientenes psykiske tilstand.³⁷

Fra politiets hold var det ingen som bestred at helsevesenet burde få den daglige omsorgen og ansvaret, for de dømte lovbyterne. Politiet og riksadvokaten utviste imidlertid stor skepsis til om forslaget ville løse problemet med ”fribillettlovbryterne”. Et av argumentene var at terskelen for å idømme tidsbegrenset særreaksjon, var for høy til å fange opp alle lovbyterne i ”fribillettgruppen”. I tillegg ble det fremholdt at tidsbegrensningen ikke ville gi tilstrekkelig samfunnsvern.³⁸ Politidirektoratet var blant høringsinstansene som var sterkt kritiske til at særreaksjonen i hovedsak bare kunne idømmes én gang (Politidirektoratet, 2011, s. 5-7). Riksadvokaten mente at det var urealistisk at tiltaket kunne føre til en varig endring hos ”fribillettlovbryterne”. Fra dette hold ble det hevdet at særreaksjonen bare ville fungere som en skjerming av lovbyterne for en kortere periode. Riksadvokaten anbefalte i stedet å senke terskelen til

³⁵ Se for eksempel Norsk psykologforening, 2011, s. 3; Universitetssykehuset Nord-Norge, 2011, s. 1; Sykehuset Asker og Bærum, 2009, s. 4.

³⁶ Se for eksempel DRK, 2011, s. 5; Helse Sør-øst, s. 2; Helse Midt-Norge, 2011, s. 7.

³⁷ Se for eksempel Helse Sør-øst, 2011, s. 16; Rosenqvist, 2011, s. 2-3; Helse Midt-Norge, 2011, s. 4.

³⁸ Se for eksempel Politidirektoratet, 2011, s. 2-5; Politijuristene, 2011, s. 2-3; Riksadvokaten, 2011, s. 2; PST, 2011, s. 1-2.

eksisterende tidsubestemt særreaksjon, til å gjelde lovbryterne som forslaget om tidsbegrenset særreaksjon var tiltenkt (Riksadvokaten, 2011, s. 3).

Norsk forening for kriminalreform (KROM) og Kriminalomsorgens utdanningssenter (KRUS) mente at det i stedet for å innføre nye særreaksjoner, burde fokuseres på å ta i bruk den gjeldende psykisk helsevernlovgivningen, samt styrke det psykiske helsevernet (KROM, 2011, s. 3 og 5; KRUS 2011, s. 1) Høringsinstanser innenfor alle fagfelt etterlyste en revurdering av det biologiske system.³⁹ Argumentene for dette var at flere av ”fribillettlovbryterne” var klar over hva de gjorde. Dermed fantes det ikke alltid en årsakssammenheng mellom den psykotiske tilstanden og lovbruddene som ble begått (Politidirektoratet, 2011, s. 2).

De fleste høringsinstansene, både fra medisinsk, juridisk og andre hold, mente at situasjonen med ”fribillettlovbryterne” ikke kunne fortsette. Mange mente imidlertid at denne gruppen lovbrytere ikke tilhørte deres ansvarsområde. Selv om noen av høringsinstansene, som den norske advokatforeningen og det kriminalitetsforebyggende råd, var hovedsaklig positive til departementets forslag om en tidsbegrenset særreaksjon (Advokatforeningen, 2011, s. 2-3; KRÅD, 2011, s. 1), høstet forslaget mye kritikk. Felles for kritikken var en lav tro på at tiltaket ville føre til en endring hos lovbryterne, og med dette en løsning på problemet. Kritikken fra medisinsk hold var tildels forankret i ideologiske verdier der pasientens behov var i fokus. Riksadvokaten og politidirektoratet la derimot vekt på vern av samfunnet, og hvordan man kunne, eller ikke kunne, oppnå dette med en tidsbegrenset særreaksjon.

5.2 Noen vurderinger av rettslige løsninger på ”fribillettproblematikken”

På bakgrunn av høringsinstansenes synspunkter, fokusgruppediskusjonene og tanker jeg har gjort meg underveis, ønsker jeg å drøfte noen muligheter for hvordan man kan håndtere problematikken med ”fribillettlovbryterne”. Etter å ha analysert de innsamlede data fra fokusgruppene, har jeg kommet frem til noen synspunkter som de fleste deltakerne var enige om. Jeg antar at synspunktene som skapte størst konsensus i

³⁹ Se for eksempel: Politidirektoratet, 2011, s. 1-2 og Politijuristene, 2011, s. 1, Helse Bergen helseklinikken, 2011, s. 1-2; Den norske legeforening, 2011, s. 2

fokusgruppene kan gjenspeile holdninger og synspunkter i allmennbefolkningen. Deltakerne i fokusgruppene var ikke eksperter. Deres meninger om hva som var rett og galt, eller godt og vondt, er et produkt av deres moralske forankring. Som jeg tidligere har vist, er allmennmoralen grunnleggende for oppbyggingen av rettssystemet og lovverket i en demokratisk rettstat.⁴⁰

Jeg vil i det følgende vurdere fire alternative rettslige løsninger på situasjonen med ”fribillettlovbryterne”. Noen av disse alternativene kan innføres samtidig og fungere i samspill med hverandre. De første to alternativene er justis- og politidepartementets forslag om utvidelse av virkeområdet til dom på tvungent psykisk helsevern; henholdsvis utvidelsen av virkeområdet til någjeldende bestemmelser og en ny tidsbegrenset særreaksjon. Det tredje alternativet er om tvangsinngrep overfor ”fribillettlovbryterne” kan hjemles i psykisk helsevernloven. Til slutt vil jeg vurdere om systemet som ligger til grunn for utilregnelighetsvurderingen bør endres på.

5.2.1 En vurdering av departementets forslag 1: Utvidelse av vilkårene for dom på tidsubestemt særreaksjon etter någjeldende regler

Med forslaget om å utvide vilkårene i straffelovens någjeldende § 39 til å omfatte utilregnelige som begår lovbrudd som har karakter av integritetskrenkelse og gjentatte ganger rammer samme person på en måte som bærer preg av personforfølgelse, åpner justis- og politidepartementet for å idømme tidsubestemt særreaksjon på grunnlag av lovbrudd som ikke er farlige. Hensikten bak forslaget er å gi samfunnet et bedre vern mot utilregnelige som i stor grad krenker andres integritet og frihet (Høringsnotat 2, 2010, s. 3 og 17). Dersom forslaget blir vedtatt, vil det åpne muligheten til å dømme psykotiske lovbytere, som naboen i Amalie-saken, til tidsubestemt særreaksjon.

Departementet har ikke spesifisert hvilke lovbrudd de mener kan bære preg av integritetskrenkelse. I utgangspunktet kan et bredt spekter av lovbrudd anses som integritetskrenkende; alt fra sjikanering, innbrudd, trusler, vold og skadeverk, fordi dette kan være personlig invaderende lovbrudd. Siden departementet ikke har utdypet

⁴⁰ Se kapittel 3, delkapittel 3.1

lovbruddstypen nærmere, vil jeg gå ut i fra at alle de nevnte lovbruddene kan oppfylle vilkårene etter departementets forslag, så fremt de gjentatte ganger rammer samme person på en måte som bærer preg av personforfølgelse. At departementet ikke har spesifisert lovbruddstypen, kan tyde på at de ønsker å holde dette åpent. Dersom departementet derimot kun sikter til lovbrudd som direkte rammer den personlige integritet, som sjikane, mener jeg at dette er en for snever utvidelse av tidsubestemt særreaksjon. Jeg mener at vilkårene for dom på tidsubestemt særreaksjon ikke bør utelukke noen typer lovbrudd, og vil i det følgende argumentere for dette.

Tidligere bestemmelser i strl § 39 har utelukket lovbrudd som kan gi grunnlag for dom på tvungen psykisk helsevern. Hensikten har vært å styrke rettsikkerheten til psykisk syke personer som begår lovbrudd. Som jeg tidligere har vist, har dette ført til at noen enkeltofre er blitt påført uforholdsmessige belastninger og blitt stående helt uten rettsvern.⁴¹ Etter min mening bør man ikke utelukke lovbrudd fra å omfattes av virkeområdet til tidsubestemt dom. Begrunnelsen for det er at det er vanskelig å forutsi hvilken belastning ulike lovbrudd kan utgjøre for ofrene, spesielt når det er de samme personene som stadig rammes. Det at lovgiver i någjeldende strl § 39 har vedtatt å utelukke enkelte kategorier av lovbrudd, har etter mitt syn resultert i en ensidig vektlegging av lovbruddstype, der lovbruddenes belastning for ofrene er blitt stilt i bakgrunnen. Blant fokusgruppedeltakerne var det flere faktorer enn bare lovbruddstypen som ble lagt til grunn i vurderingen av lovbruddenes alvorlighetsgrad. På grunnlag av fokusgruppediskusjonene, vil jeg anta at lovgivers ensidige vektlegging av lovbrudd neppe gjenspeiler den allmenne rettsoppfatningen.

Etter min mening bør retten i større grad foreta en skjønnsmessig vurdering av hver enkelt sak. Ved skjønnsmessige helhetsvurderinger må retten søke de minst uforholdsmessige løsningene mellom den utilregnelige og ofrene. Jeg har argumentert for at det ikke bør utelukkes hvilke lovbrudd som kan gi grunnlag for tidsubestemt særreaksjon. Det kan innvendes at å åpne for at flere typer handlinger kan rammes av strafferettslige bestemmelser, innebærer en risiko for misbruk. Det finnes flere eksempler på slik misbruk av rettslige bestemmelser. Eksempler fra den vestlige verden

⁴¹ Se kapittel 3.

de siste årene er blant annet Storbritannias "Prevention of Terrorism Act 2005" som på et svært spinkelt grunnlag åpner for omfattende inngrep mot enkeltpersoners frihet og integritet i bekjempelsen av terrorhandlinger (Duff, 2007, s. 12-14). Selv om skjønnsmessige vurderinger alltid vil innebære en fare for misbruk, mener jeg at man bør ha tillitt til at norske domstoler forholder seg til lovgiverens formaninger i saker som omhandler "fribillettlovbryterne". Etter lovgiverens intensjoner har domstolene hittil håndhevet vilkårene for idømmelse til tvungent psykisk helsevern relativt strengt, selv om lovgiver har gitt retten et snevert rom for skjønn. Det bør imidlertid foretas en etterkontroll, dersom en utvidelse av tidsubestemt særreaksjon innføres.

Jeg støtter i hovedsak departementets forslag om utvidelse av virkeområdet til tidsubestemt særreaksjon. Avgjørende for dette standpunktet er hensyn til belastningen gjentakende lovbrudd kan påføre ofrene. Hvordan lovbruddene påvirker ofrenes hverdag og eventuelt forringer deres livskvalitet, er spørsmål som bør være helt sentrale i vurderingene av om utilregnelige bør dømmes til tidsubestemt særreaksjon. Fordi menneskers sårbarhet overfor ulike påkjenninger er individuell, kan det være vanskelig å måle den konkrete belastningen på hvert offer. Derfor er det viktig å foreta en avveining mellom lovbruddene og hva som anses som en rimelig belastning.

Det å leve i konstant frykt og utrygghet, kan oppleves som verre enn å bli utsatt for vold en gang. Det samme gjelder i tilfeller der samme person(er) blir utsatt for lovbrudd, som ville blitt oppfattet som trivielle dersom de hadde rammet mer spredt og sporadisk. En person som gjentatte ganger blir utsatt for lovbrudd, enten privat eller gjennom sitt foretak, kan dessuten få en urimelig høy økonomisk belastning. I vurderingen av lovbruddenes alvorlighetsgrad, la fokusgruppedeltakerne gjennomgående vekt på ofrenes påkjenninger. På bakgrunn av analysen over, støtter jeg departementets forslag om å forlate et absolutt vilkår som krever at lovbruddet må være farlig, for at lovbrøyteren skal kunne idømmes tidsubestemt tvungent psykisk helsevern.

5.2.1.1 Forslag til ytterligere utvidelser

Jeg støtter altså departementets første forslag om å utvide virkeområdet til någjeldende tidsubestemte særreaksjon, men vil foreslå noen ytterligere utvidelser. For det første har

jeg en innvending mot kravet om at lovbruddene gjentatte ganger må ha rettet seg mot kun én person. Det kan oppstå tilfeller der lovbruddene retter seg mot flere personer i for eksempel samme hushold, eller en gruppe mennesker av begrenset størrelse. I forhold til det første eksemplet går jeg ut i fra at departementet mener at lovbruddene *kan* rette seg mot mer enn en person, men dette kommer ikke frem i høringsnotatet (Høring 2, 2010). I forhold til lovbrudd som retter seg mot en gruppe mennesker, er det et avgrensningsspørsmål hvor liten denne gruppen bør være, for at lovbruddene skal anses som så belastende at det legitimerer en tidsubestemt særreaksjon. Oslos befolkning vil naturligvis utgjøre en altfor stor gruppe, men kanskje beboere i et lite boligområde (som et borettslag) kan falle innenfor avgrensningen, dersom lovbruddene er av et særlig omfang. Gjentatte innbrudd innenfor et avgrenset boligfelt, kan skape utrygghet og føre til at beboerne må ta forholdsregler som begrenser deres frihet. Lovbrudd som påfører ofrene slike påkjenninger, bør etter min mening ikke utelukkes fra virkeområdet til dom på tidsubestemt særreaksjon, selv om lovbruddene retter seg mot flere ofre.

En annen innvending mot departementets forslag, er at det stilles krav til at lovbruddene bærer preg av personforfølgelse. Jeg mener at det bør være tilstrekkelig at samme person(er), enten privat eller gjennom et foretak, stadig utsettes for lovbrudd begått av samme lovbrøyer. Det bør ikke forutsettes at det ligger personlige motiver til grunn for lovbruddene. Det kan for eksempel tenkes at butikken eller boligfeltet som stadig blir utsatt for innbrudd, ligger i nærheten av den utilregneliges bolig. Uavhengig av om gjentatte lovbrudd mot samme ofre skyldes personlige motiver eller tilfeldigheter, kan de utgjøre en stor belastning for dem som rammes.

En betenkelighet med tidsubestemte særreaksjoner, er at det er svært vanskelig å forutsi den utilregneliges atferd utenfor institusjonen ved en eventuell løslatelse. Andenæs hevder at vi som regel ikke er i stand til å fastslå hvordan lovbrøyerens kriminelle tendenser endrer seg under behandling. Tidsubestemte særreaksjoner skaper et rettssikkerhetsproblem ved at den utilregnelige blir gjenstand for psykiaternes subjektive oppfatninger, som kan variere sterkt (Andenæs, 2004, s. 94-95). For å øke rettsikkerheten til "fribillettlovbrøyer" som dømmes til tidsubestemt særreaksjon, kan det innføres regler om at de har rett til å få saken sin vurdert av en domstol oftere enn

det særreaksjonen åpner for i dag.⁴² I tillegg kan den faglig ansvarlige gis autorisasjon til å skrive ut pasienter, dersom de anser det som sannsynlig at lovbryteren ikke lenger vil fortsette med sine lovbrudd. En annen prosessuell endring som kan styrke den utilregneliges rettssikkerhet, er å skrive ham ut for en prøveperiode tilsvarende prøveløslatelser innenfor fengselsvesenet (Morse, 2011, s. 962).

Jeg har hittil vurdert justis- og politidepartementets forslag om en utvidelse av virkeområdet til någjeldende regler om dom på tidsubestemt tvungent psykisk helsevern. Jeg støtter forslaget om en slik utvidelse. I forlengelsen av dette, mener jeg det er viktig at man *ikke* setter en nedre grense for hvilke lovbrudd som kan omfattes av vilkårene. Hovedbegrunnelsen for det er at enkelte ofre kan havne i en situasjon der de ikke har krav på rettsvern og beskyttelse mot ”fribillettlovbryterne”, til tross for at lovbruddene utgjør en stor belastning. Jeg mener i tillegg at virkeområdet for tidsubestemt særreaksjon bør utvides i større grad enn det som fremgår av departementets forslag. For det første bør det ikke stilles krav til at lovbruddene kun rammer én person. For det andre bør det heller ikke stilles krav til at lovbruddene må bære preg av personforfølgelse. I vurderinger av dom på tidsubestemt tvungent psykisk helsevern for ”fribillettlovbryterne”, bør retten gis større rom til å foreta skjønnsmessige helhetsvurderinger, der hensyn til offer og lovbryter må veies opp mot hverandre.

5.2.2 En vurdering av departementets forslag 2: Innføring av en tidsbegrenset særreaksjon

Justis- og politidepartementets forslag om å innføre tidsbegrenset særreaksjon, er ment for lovbreakere som begår et vesentlig antall lovbrudd innenfor et bestemt tidsrom. Lovbruddene bør rette seg mot andres liv, helse eller frihet, men skadeverk og vinningslovbrudd i stort omfang kan også falle inn under den nye særreaksjonen. I forhold til utilregnelige som begår mindre alvorlige lovbrudd av stort omfang, men der lovbruddene ikke retter seg mot de samme ofrene, kan det muligens være forsøket verdt med en tidsbegrenset særreaksjon. Etter min mening vil det særlig gjelde der

⁴² Etter dagens regler kan domfelte få saken sin prøvet av en domstol med et års mellomrom (Jacobsen, 2004, s. 214).

lovbruddene bærer preg av vold. I tilfeller der hvert enkelt offers påkjenning ikke kan vurderes som særlig dyptgripende, bør man imidlertid utvise tilbakeholdenhet med å dømme utilregnelige til strafferettslige særreaksjoner.

Et hensyn som kan forsvare strafferettslig særreaksjon, selv om hvert enkelt offers påkjenning ikke er særlig dyptgripende, er samfunnets kostnader på grunn av ”fribillettlovbryternes” kriminelle virksomhet. I vurderingen av samfunnsøkonomiske hensyn, bør man imidlertid veie lovbruddskostnadene opp mot hva innleggelse og behandling av denne gruppen vil koste.

I fokusgruppene var alle deltakerne enige i at noe måtte gjøres, og at Jonas ikke burde få anledning til å fortsette med å begå lovbrudd. Deltakerne var gjennomgående positive til forslaget om en tidsbegrenset særreaksjon overfor lovbytere som Jonas. I likhet med høringsinstansene, hersket det imidlertid bred enighet om at seks måneder ikke var tilstrekkelig til å gi en ønsket effekt. Flere deltakere mente at seks måneder heller burde være et minimum. En mulighet i forhold til tidsbegrenset særreaksjon kan altså være å øke lengstetiden, for eksempel til ett år. Samtidig kan legene få autorisasjon til å skrive ut pasienter tidligere, dersom pasientene ikke lenger oppfyller vilkårene for særreaksjonen. Det er likevel spørsmål om en økt lengstetid vil gå på bekostning av hva som er forholdsmessig med tanke på de begåtte lovbruddene.

Jeg stiller meg noe tvilende til om det er behov for en ny tidsbegrenset særreaksjon overfor lovbytere som begår kriminalitet, som ikke utgjør en urimelig belastning overfor andre. Dersom det skal innføres en tidsbegrenset særreaksjon antar jeg, i likhet med flere av høringsinstansenes og fokusgruppedeltakerne, at en seks måneders lengstetid neppe vil være tilstrekkelig for endring av ”fribillettlovbryternes” atferd. Riktignok er formålet med særreaksjonen utredning og ikke behandling, men dette formålet virker noe merkelig med tanke på at det bryter med det biologiske prinsipp der diagnosen ”psykotisk tilstand som ikke er rusutløst” avgjør om lovbyteren er strafferettslig utilregnelig (Den norske legeforening, 2011, s. 3). Det at svært mange ”fribillettlovbytere” allerede har vært i kontakt med psykiatrien ved tidligere

anledninger,⁴³ kan også bety at de allerede er blitt utredet. Det virker dessuten noe optimistisk at det bare skal være behov for å idømme tidsbegrenset særreaksjon én gang per lovbrøyer. Denne hovedregelen kan forhindre langsiktige løsninger på situasjonen med ”fribillettlovbrøyerne”. Jeg forstår det slik at departementet har stilt betingelsene om en seks måneders lengstetid, og at særreaksjonen bare kan idømmes én gang, for i størst mulig grad ivareta de utilregneliges rettsikkerhet. Jeg mener likevel at dersom det først skal vedtas å innføre en tidsbegrenset særreaksjon, bør man revurdere lengstetiden og antall ganger utilregnelige kan dømmes. Det synes meningsløst med en utilstrekkelig og kostbar særreaksjon, som ikke evner å utgjøre en forskjell verken for lovbrøyeren, ofrene eller samfunnet som helhet.

5.2.3 Sivile løsninger på ”fribillettproblematikken”

Jeg har hittil vurdert to strafferettslige løsninger på situasjonen med ”fribillettlovbrøyerne”. En alternativ tilnærming er å søke løsninger gjennom sivil lovgivning, henholdsvis psykisk helsevernloven. Til tross for at justis- og politidepartementet ikke foreslo løsninger innenfor sivil lovgivning, var det flere høringsinstanser som forfektet at ”fribillettlovbrøyerne” burde omfattes av sivile hjemler.⁴⁴ I det følgende vil jeg vurdere hvorvidt det er mulig å utvide virkeområdet til psykisk helsevernloven til å omfatte ”fribillettlovbrøyerne”.

5.2.3.1 En utvidelse av virkeområdet til psykisk helsevernloven

I mandatet til Mælandutvalget la helse- og omsorgsdepartementet til grunn at ”fribillettlovbrøyerne” ikke kunne omfattes av psykisk helsevernloven. Det skyldtes at en slik utvidelse av lovgivningen blant annet ville stride mot en Europarådsrekommendasjon (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 22). Mælandutvalget diskuterte likevel kort innføringen av et ”plagsom-kriterium” i psykisk helsevernloven, men konkluderte med at en slik innføring i for stor grad ville stride mot andre prinsipper og hensyn.⁴⁵ I de siste diskusjonene rundt ”fribillettproblematikken”

⁴³ Se kapittel 3, delkapittel 3.5

⁴⁴ Se blant annet Riksadvokaten, 2011, s. 1, DRK, 2011, s. 2, Rosenqvist, 2011, s. 2.

⁴⁵ Se kapittel 3, delkapittel 3.6

har vurderinger av sivile løsninger nærmest vært fraværende. Sivile løsninger har i stor grad blitt forkastet på bakgrunn av Europarådrekommendasjonen. I det følgende vil jeg se nærmere på hvordan rekommandasjonen begrenser anvendelsen av sivil tvang.

I Europarådrekommendasjon av 2004 nr. 10, ”om beskyttelse av menneskerettigheter og verdighet til personer med psykisk sykdom”, art. 17 listes det opp fem vilkår som må være oppfylt før tvangsinnleggelse kan iverksettes. Det er det andre vilkåret som er relevant i forhold til tvangsinngrep overfor ”fribillettlovbryterne”. Vilåret innebærer at personens tilstand ”represents a significant risk of serious harm to his or her health or to other persons” (Europarådets rekommandasjon av 2004 nr. 10; Økt selvbestemmelse og rettsikkerhet, 2011, s. 67, andre spalte). Med skade på andre kan skade på materielle verdier i sjeldne tilfeller også omfattes (Økt selvbestemmelse og rettsikkerhet, s. 67, andre spalte). Fordi farlighetsvilkåret i norsk psykisk helsevernlovgivning ikke åpner for at skade mot materielle verdier kan omfattes, er lovgivningen altså strengere enn rekommandasjonens farlighetsvilkår på dette punktet. ”Fribillettlovbryterne” i sin alminnelighet vil imidlertid ikke tilfredsstille rekommandasjonens vilkår for ileggelse av sivil tvang.

Som medlem av Europarådet, er Norge pålagt å forholde seg til organisasjonens vedtak. Europarådets rekommandasjoner er imidlertid ikke rettslige bindende. I innstilling fra helse- og omsorgskomiteen; om lov om endringer i psykisk helsevernloven og pasientrettighetsloven, står det at gjeldende norsk rett vurderes å være i samsvar med blant annet Europarådets rekommandasjon av 2004 nr. 10 (Lov om endringer i psykisk helsevernloven og pasientrettighetsloven m.v. 2005-2006, s. 1, andre spalte). Norsk rett antas altså å være i samsvar med folkeretten.

I Europarådrekommendasjonens art. 34 fremgår det at begrensningene etter rekommandasjonen ikke gjelder når tvangsinngrepet iverksettes som ledd i straffeforfølgning, dersom inngrepet er særskilt rettferdiggjort (Europarådets rekommandasjon av 2004 nr. 10). På bakgrunn av art. 34 vil det derfor være mindre problematisk å hjemle tvangsinngrep overfor ”fribillettlovbryterne” i straffeloven, med tanke på norsk lovgivnings forhold til internasjonal rett. Ved å utvide straffelovens virkeområde, omgår man noen av dilemmaene som kunne oppstått ved en tilsvarende

utvidelse av psykisk helsevernloven. For den utilregnelige vil imidlertid tvangsinngrepet antakeligvis oppleves ganske likt. En fordel ved å dømmes til særreaksjon fremfor sivil tvangsinnleggelse er at det kan styrke pasientens rettsikkerhet, fordi vurderingen av tvangsinnleggelse underlegges en domstol som må forholde seg til strafferettslige prinsipper, som uskyldpresumsjonen og beviskrav (Økt selvbestemmelse og rettsikkerhet, 2011, s. 178, andre spalte).

Det kan imidlertid anføres at det oppleves som mer stigmatiserende å idømmes tvungent psykisk helsevern etter straffeloven, siden man i større grad risikerer å bli ansett som kriminell. Slik særreaksjonen praktiseres i dag, er det en større prosess for utilregnelige å begjære seg utskrevet, da opphør av særreaksjonen må vurderes av en domstol (Jacobsen, 2004, s. 230). Et annet belastende moment med særreaksjonen er at dersom den faglig ansvarlige ikke lenger anser domfelte som alvorlig syk, men fortsatt vurderer ham som farlig, kan vedkommende overføres til en fengselsanstalt (Syse, 2006, s. 19). Noe liknende er ikke mulig for en lovbrøyer som er innlagt sivilt. Hensikten bak Europarådrekommendasjonen er å beskytte rettighetene til psykisk syke lovbrøyer. Disse argumentene taler imidlertid for at det kan være mer fordelaktig for en utilregnelig lovbrøyer å bli ilagt tvangsinngrep sivilt, enn på dom.

Å idømmes særreaksjon kan altså oppleves som tyngre enn å bli tvangsinnlagt sivilt. Derfor virker det noe paradoksalt at man av hensyn til psykisk sykes rettigheter ikke kan utvide tvangshjemlene i psykisk helsevernloven, men i stedet åpner for å dømme disse personene etter straffeloven. Aslak Syse rettet kraftig kritikk mot en slik dreining mellom to lovgivninger:

”... skal en ikke-bindende folkerettslig tekst [Europarådrekommendasjonen] føre til at utilregnelige lovbrøyer med alvorlig psykisk sykdom (psykose) ikke skal kunne få et behandlingsopphold i psykisk helsevern etter de alminnelige reglene i psykisk helsevernloven, men må dømmes etter straffeloven til å være der på særlige vilkår. Dette er et prinsipielt knefall som må være ”gefundenes fressen” for norske psykiatere: Vi slipper ikke syke inn i våre hospitaler før de dømmes til det (!), og da med støtte fra Justisdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet. Og da kan vi sende dem tilbake til fengsel om de ikke passer hos oss” (Syse, 2006, s. 21)

Jeg støtter Syses kritikk, men jeg deler ikke hans oppfatning av at en slik situasjon vil være fordelaktig for psykiaterne.

Argumentet for at man ikke kan utvide virkeområdet til psykisk helsevernloven til å omfatte "fribillettlovbryterne" på bakgrunn av Europarådrekommendasjonen, stemmer ikke overens med forhenværende leder for Den rettsmedisinske kommisjon, Randi Rosenqvists oppfatning av at det per dags dato *er* hjemmel i psykisk helsevernloven for etablering av tvangstiltak overfor "fribillettlovbryterne".⁴⁶ Med støtte fra Den rettsmedisinske kommisjon (DRK, 2011, s. 2) hevdet Rosenqvist at "fribillettlovbryterne" kunne omfattes av både behandlingsvilkåret og farlighetsvilkåret i phlsvl § 3-3. Svært mange av fokusgruppedeltakerne mente også at Jonas tilfredsstilte hovedvilkårene i phlsvl § 3-3, da de fikk dem opplest. Det skyldtes blant annet at de delte Rosenqvists forståelse av farlighet; De anså Jonas som en risiko, og at tilfeldigheter avgjorde hvilke skadelige utfall lovbruddene hans kunne forårsake. Mange av deltakerne forbandt farlighet med voldelige og aggressive handlinger. På bakgrunn av deltakernes og Rosenqvists forståelse av farlighet, bør altså "fribillettlovbryterne" tilfredsstille farlighetsvilkåret etter phlsvl § 3-3. Det skyldes at situasjoner der personer oppfører seg truende og småvoldelige fort kan eskalere og bli farlige, både for andre mennesker og for den utilregnelige selv.

Diskusjoner rundt utvidelsen av psykisk helsevernlovens virkeområde til å omfatte "fribillettlovbryterne", har i stor grad vært fraværende i de to høringsrundene. En viktig årsak til det er at en slik utvidelse vil stride mot Europarådrekommendasjon av 2004 nr. 10. På bakgrunn av rekommendasjonen virker det som om diskusjonen er blitt stilnet nærmest før den har begynt. Ved å fange opp "fribillettlovbryterne" gjennom strafferettslige særreaksjoner, unngår man å bryte med Europarådets anbefalinger, men for de utilregnelige kan en dom oppleves som mer belastende. Det å dømme utilregnelige til strafferettslige særreaksjoner skaper dilemmaer i form av at utilregnelige ikke skal straffes, og at særreaksjoner kun skal anvendes for å verne samfunnet mot farlige lovbrytere. De strafferettslige dilemmaene og hensyn til de utilregnelige selv, kan tale for at sivile løsninger vil være å foretrekke. Det har også blitt

⁴⁶ Se kapittel 3, delkapittel 3.4

forfektet både innenfor juridisk sektor og helsesektoren. På bakgrunn av dette vil jeg konkludere med at det er behov for diskusjoner om sivile rettslige løsninger kan være et alternativ overfor ”fribillettlovbryterne”.

5.2.4 Krav om årsakssammenheng som betingelse for utilregnelighet

I dette delkapittelet vil jeg argumentere for et fjerde alternativ som kan bidra til å endre på situasjonen med ”fribillettlovbryterne”. Det består av å innføre krav til årsakssammenheng mellom en psykose og et lovbrudd. Som tidligere skrevet, er Norge blant svært få land som følger det biologiske system,⁴⁷ som innebærer at det ikke stilles krav til en slik årsakssammenheng. I fokusgruppene ga de fleste deltakerne uttrykk for at psykosens direkte årsak til at Jonas begikk lovbrudd var relevant. Flere mente at Jonas’ kriminelle aktivitet ikke var forårsaket av hans psykiske lidelser. Lovbruddene ble langt oftere sett i sammenheng med Jonas’ rusmisbruk, og forsvart med hans vanskelige oppvekstvilkår. Et argument mot det biologiske systemet er at det setter mennesker med psykiske lidelser i en særstilling i forhold til straff. Dette kan oppleves som diskriminerende overfor mennesker med psykiske lidelser, men også urettferdig overfor andre personer med en vanskelig sosial bakgrunn (Syse, 2006, s.17). Høyer og Dalgard stiller spørsmålet:

”Hvorfor skal ... en person som i all sin tid har levd under miserable forhold i en ghetto i en amerikansk storby, gjøres mer ansvarlig for sine lovovertridelser enn en sinnslidende som lever under gode sosiale forhold? Hvem har størst ”frihet”?”

(Høyer og Dalgard sitert i Syse, 2006, s.17)

Morse argumenterer for at alvorlig psykisk syke bør frikjennes fra straff fordi de i motsetning til fattige lovbytere, mangler evnen til å tenke rasjonelt eller kontrollere sine impulser. I sin argumentasjon forutsetter Morse imidlertid at det foreligger en sammenheng mellom lovbruddene og de psykiske lidelsene (Morse, 2011, s. 933). Syse hevder at det biologiske system fører til at lovbytere som både har innsikt i sin egen situasjon, og det klanderverdige i handlingene sine, blir fritatt for straff på grunnlag av utilregnelighet (Syse, 2006, s.16).

⁴⁷ Se kapittel 3, delkapittel 3.2.1

Det at norsk rett følger et biologisk prinsipp er også blitt kritisert i media. I forbindelse med en knivstikkingssak i Oslo sentrum, ble det hevdet at knivstikkingen aldri ville ha inntruffet dersom norsk rett hadde stilt krav om en årsakssammenheng. I denne saken knivstakk en mann vilkårlig fem personer. Mannen hadde flere mindre alvorlige straffbare forhold bak seg, men var ikke tidligere blitt straffet på grunn av tvil om hans tilregnelighet. Dansk rett, som stiller krav til årsakssammenheng, ble brukt som forbilde i knivstikkingssaken. Det ble hevdet at dersom Norge hadde fulgt samme system som i Danmark, ville mannen blitt ansett som strafferettslig tilregnelig for de tidligere lovbruddene. Dermed ville han allerede vært underlagt en form for rettslig regulering, og knivstikkingen kunne vært unngått (Sandvik, 2008).

Et av hovedargumentene for opprettholdelse av det biologiske system, er at en årsakssammenheng er vanskelig å bevise. For å unngå en ytterligere komplisering av rettsprosessen, virker det hensiktsmessig å beholde det biologiske system. I noen tilfeller kan det imidlertid virke opplagt, ut i fra hva lovbrysterne selv forklarer, at lovbruddene ikke er betinget av psykosen. I et eksempel fra virkeligheten, skal en notorisk innbruddstyv ha fortalt politiet at han utelukkende begikk innbrudd fordi han trengte penger til å spise på restaurant, samt penger til narkotika. Innbruddstyven var blitt erklært psykotisk, og politiet hevdet at hver gang han ble pågrepet opplyste han om at han ikke kunne straffes. Ifølge politiet finnes det flere gjengangere som begår lovbrudd som ikke virker motivert at sykdommen (Hopperstad, 2011; Riaz 2, 2011; Hopperstad og Helsingeng, 2011).

En endring fra et biologisk system til et blandet system, vil muligens føre til at disse lovbrysterne blir mer tilbakeholdne med å avsløre sine motiver for å begå lovbrudd. Innføringen av et blandet system kan altså vanskeliggjøre bevisførselen ytterligere i spørsmål om utilregnelighet. Likevel mener jeg at en god rettspolitikk ikke bør la rettslige prinsipper styres etter hvilken grad ulike forhold lar seg bevise. Fordi tvil om utilregnelighet må komme tiltalte til gode, vil antakeligvis tilnærmet like mange lovbrystere erklæres straffrie, uavhengig av hvilket system rettsvesenet følger. Jeg tror likevel det er rimelig å anta at noen flere lovbrystere vil kunne erklæres strafferettslig

tilregnelige i en rettstat som følger et blandet system. Et blandet system vil dessuten kunne oppfattes som riktigere og mer rettferdig blant folk flest. Sistnevnte antakelse er basert på fokusgruppedeltakernes uttalelser om årsakssammenhengens betydning mellom lovbrudd og psykiske lidelser.

I etterkontrollen av strafferettslig utilregnelighet og særreaksjonene, tok Mælandutvalget opp muligheten til å endre det biologiske system. Ifølge utvalget reiste en slik endring store prinsipielle spørsmål, som lå utenfor deres mandat å vurdere. Utvalget gikk derfor ikke nærmere inn på drøftingen av dette grunnleggende spørsmålet (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 208). I høringsrundene til utvidelsen av særreaksjonen for psykotiske lovbrutere, har høringsinstanser fra alle hold etterlyst nye diskusjoner om det biologiske systemets enerådende plass i spørsmål om utilregnelighet.⁴⁸ I følge Syse vil et system som stiller psykologiske og kausale tilleggskriterier, være mer i samsvar med grunnleggende strafferettsteorier (Syse, 2006, s. 9). Jeg slutter meg til synspunktene om at norsk rett bør forlate det biologiske system til fordel for et blandet system, og mener det er synd at diskusjoner som utfordrer det biologiske prinsipp nærmest har vært fraværende i lovendringsforslagene.

5.3 Utvikling i retning av mindre tvang i psykiatrien og en hardere strafferettslig linje

De siste tiårene er det blitt økende vekt på enkeltindividets rettsikkerhet i møte med psykiatri og strafferett. Spesielt innenfor det psykiske helsevern er det i økende grad lagt vekt på verdier som pasientenes selvbestemmelsesrett i forhold til inkapasitering og tvang (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 211). Denne utviklingen kan ses i sammenheng med en endring av allmennmoralen i den vestlige verden, der retten til selvbestemmelse er blitt en grunnpilar (Tranøy, 1998, s. 62-63). Moderne tenkning om individets rettigheter, valgfrihet og selvbestemmelsesrett har ført til mindre bruk av tvang i psykiatrien. I de senere årene har flere mennesker med psykiske lidelser kommet ut av institusjonene og blitt synlige i samfunnet. Dette er en ønsket utvikling, ettersom den blant annet kan bidra til å bekjempe fordommer og stigmatisering mot mennesker

⁴⁸ Se delkapittel 5.1.3.2

med psykiske lidelser. En påregnelig effekt for samfunnet, er at dette fører til større eksponering av avvikende og plagsom atferd (Mæland, Sagfossen og Revis, 2008, s. 211).

Samtidig med det økte fokuset på enkeltindividers autonomi og integritet innenfor det psykiske helsevernet, er det i skrivende stund en nyklassistisk tendens innenfor internasjonal kriminalpolitisk tankegang om at lovbyggere bør møtes med strengere straffer. I følge Syse er muligheten for ”inkapasitering av de ’egentlig farlige’, og nå også de ’egentlig brysomme’” en følge av nyklassistisk dominans (Syse, 2006, s. 10 og 22). I forbindelse med dette er det oppstått en internasjonal trend som innebærer økt inkapasitering, begrensninger og kontroll av mennesker som anses som en risiko mot samfunnet. Det kan for eksempel gjelde mennesker som ikke har begått kriminelle handlinger, eller mennesker som ikke er blitt dømt (Boyd-Caine, 2010, s.170).

Forslag til innføring av rettslige tiltak overfor ”fribillettlovbyggere”, er både etterlengtede og kontroversielle. De er etterlengtede fra politiet, som jevnlig konfronteres med lovbyggenes kriminelle virksomhet, men opplever at de ikke har midler til å kunne reagere overfor disse lovbyggenes. Ikke minst for de som rammes av ”fribillettlovbyggenes” kriminalitet, vil lovendringer som gjør at denne gruppen fanges opp, trolig ønskes velkomne. Departementets forslag om utvidelse av virkeområdet til de strafferettslige særreaksjonene er imidlertid kontroversielle, fordi de utgjør et markant brudd med den nåværende utviklingen innenfor psykiatrien. Som vi har sett, skaper dette en rekke dilemmaer innenfor helsevesenet, der bruk av tvang stadig blir mer problematisk. Vil utvidelsen av virkeområdet til særreaksjonene kunne åpne for en praksis der samfunnet i stadig større grad tar seg til rette overfor enkeltindivider? Dersom lovforslag om inkapasitering og regulering av ”fribillettlovbyggere” vedtas, kan det se ut til å gå mot en utvikling der samfunnet i mindre grad aksepterer lovbrudd begått av utilregnelige.

Hva som bør gjøres i forhold til situasjonen med ”fribillettlovbyggere”, er en svært vanskelig vurdering. Det skyldes at disse lovbyggenes befinner seg i et kollisjonsfelt mellom ulike rettsstatlige prinsipper. Prinsippene er samfunnsborgernes krav på rettsvern, prinsippet om at utilregnelige ikke skal straffes, prinsippet om pasientens

selvbestemmelsesrett og prinsippet om at behandling skal være til pasientens beste. I tilfeller der disse prinsippene strider mot hverandre, vil man ikke finne noen fullgode løsninger på ”fribillettproblematikken”. Enhver reaksjon - eller mangel på reaksjon, vil gå på bekostning av ett eller flere prinsipper. Mine konklusjoner om at de rettslige reglene bør utvides slik at de fanger opp i det minste noen av ”fribillettlovbryterne”, vil føre til at ofrenes vern mot ”fribillettlovbryterne” styrkes. Samtidig vil en styrking av ofrenes rettsvern gå på bekostning av strafferettslige og medisinske prinsipper. I denne vanskelige avveiningen har jeg likevel konkludert med at det bør legges større vekt på den belastning ”fribillettlovbryternes” lovbrudd kan påføre ofre, enn det som blir gjort i dag.

Til tross for de uønskede effektene som rettslig regulering av ”fribillettlovbryterne” kan skape, er det bred enighet blant berørte instanser og fokusgruppedeltakerne, om at slike tiltak er nødvendige. Avdekkingen av lovbruddenes omfang, samt ofrenes historier, har vist at det ikke bare er snakk om sporadiske og bagatellmessige lovbrudd. Det faktum at ”fribillettlovbryterne” befinner seg i krysningspunktet mellom straffevesenet og helsevesenet, gjør det imidlertid svært krevende å finne en tilfredsstillende løsning.

Referanseliste

- Alver, B.G. og Ø. Øyen, 1997, *Forskningsetikk i forskerhverdag: vurderinger og praksis*, tano aschehoug, Oslo.
- Andenæs, J. 2004, *Alminnelig strafferett*, 5. utg., universitetsforlaget, Oslo.
- Aubert, V. 1982, *Retts sosiologi*, universitetsforlaget, Oslo.
- Balvig, F. 2006, *Danskernes syn på straf*, advokatsamfundet, København.
- Barbour, R. 2007, *Doing focus groups*, sage publications, London.
- Boyd-Caine, T. 2010, *Detention and release of mentally disordered offenders*, willan publishing, Cullompton.
- Burr, V. 2003, *Social constructionism*, 2. utg., routledge, London og New York.
- Duff, R.A. 2007, *Answering for crime: Responsibility and liability in the criminal law*, hart, Oxford.
- Dullum, J. 2008, "Rettsliggjøring og rettsikkerhet i psykiatrien", *Materialisten*, bd. 36, nr. 4, s. 28-51.
- Gray, J. M. 2009, "What shapes public opinion of the criminal justice system?", i Wood, J. L. og T. A. Gannon (red.), *Public opinion and criminal justice*, willan publishing, UK, s. 49-72.
- Halkier, B. 2010, *Fokusgrupper*, gyldendal, Oslo.
- Hartvig, P. 2007, "Utilregnelige lovbrytere med samfunnskadelig aktivitet som ikke gir grunnlag for strafferettslig særreaksjon", *Tidsskrift for strafferett*, bd. 7, nr. 1, s. 5-15.
- Hogg, M.A. og G.M. Vaughan, 2005, *Social psychology*, 4. utg., pearson education, Essex.
- Høyen, G. og O. S. Dalgard, 2002, *Lærebok i rettspsykiatri*, gyldendal, Oslo.
- Ingierd, H. 10.5.2010, *Humaniora, samfunnsfag, juss og teologi*, forskningsetisk bibliotek. Tilgjengelig fra:
<http://www.etikkom.no/no/FBIB/Introduksjon/Innforing-i-forskningsetikk/Humaniora-samfunnsfag-juss-og-teologi/>,
[24.5.2011].
- Jacobsen, J.R.T. 2004, *Dom på overføring til tvungen psykisk helsevern: Straffeloven § 39*, fagbokforlaget, Bergen.
- Krueger, R.A. og M.A. Casey, 2009, *Focus groups: A practical guide for applied*

research, 4. utg., sage publications, Los Angeles.

Kvale, S. 2001, *Det kvalitative forskningsintervju*, gyldendal, Oslo.

Mathiesen, T. 2007, *Kan fengsel forsvares?* 3. utg., pax forlag, Oslo.

Morse, S.M. 2.8.2011, "Mental disorder and criminal law", *Journal of criminal law and criminology*, bd. 101, nr 3, s. 885-968, tilgjengelig fra Social science research network
<http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1892979>, [22.8.2011].

Munthe, C. 2009, "Tillräkneligheten, etiken och det goda samhället", i Radovic, S. og H. Anckarsäter (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur, Lund.

Olaussen, L.P. 2010, "Straffenivået og folks holdninger til straff i Norge", Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Universitetet i Oslo. Tilgjengelig fra:
<http://www.jus.uio.no/ikrs/forskning/prosjekter/holdningertilstraff/Rapporten_LPO.pdf>, [26.10.2011].

Persson, K. 2009, "Moralisk og straffrettslig ansvar", i Radovic, S. og H. Anckarsäter (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur, Lund, Radovic, F. 2009, "Den fria viljans problem", i Radovic, S. og H. Anckarsäter (red.), *Tillräknelighet*, studentlitteratur, Lund.

Rosenqvist, R. 2009, *Rettspsykiatri: En introduksjon*, universitetsforlaget, Oslo.

Syse, A. 2006, "Strafferettslig (u)tilregnelighet: Juridiske, moralske og faglige dilemmaer", *Tidsskrift for Strafferett*, bd. 6, nr. 3, tilgjengelig fra Rettsdata
<http://abo.retsdata.no/browse.aspx?sDest=gTFS2006z2D3z5FSYSE>, [05.09.2011].

Tebbit, M. 2005, *Philosophy of law: An introduction*, 2. utgave, routledge, London/New York.

Thagaard, T. 2003, *Systematikk og innlevelse: En innføring i kvalitativ metode*, 2. utg., fagbokforlaget, Bergen.

Tranøy, K.E. 1998, *Det åpne sinn: Moral og etikk mot et nytt årtusen*, universitetsforlaget, Oslo.

Wood, J.L. 2009, "Why public opinion of the criminal justice system is important", i Wood, J. L. og T. A. Gannon (red.), *Public opinion and criminal justice*, willan publishing, UK, s. 33-48.

Avis- og nettartikler

Hopperstad, M. 15.6.2011, "Her er den syke tabbetyven på tokt igjen", VG Nett.
Tilgjengelig fra:

<<http://www.vg.no/nyheter/innenriks/artikkel.php?artid=10095433>>,
[30.6.2011].

Hopperstad, M.S. og T. Helsingeng, 5.5.2011, ”Tyven politiet ikke får straffet”,
Verdens Gang s. 8-9.

Martinsen, C. 3.3.2010, ”Notorisk kriminell fritas for straff”, laagendalsposten.
Tilgjengelig fra:
<<http://laagendalsposten.no/nyheter/notorisk-kriminell-fritas-for-straff-1.4614150>>, [7.12.2010].

Moland, A.M. 11.4.2008, ”Brøt seg inn 14 ganger samme sted – slipper straff”, NRK
Nyheter. Tilgjengelig fra: <<http://www.nrk.no/nyheter/1.5355374>>,[7.12.2010].

Nettavisen, 28.11.2005, ”150 kriminelle herjer fritt”. Tilgjengelig fra:
<http://pub.nettavisen.no/nettavisen/innenriks/article501164.ece>, [1.10.2011].

Nærland, M.H. 15.02.2008, Et stempel i panna som ikke går bort”, magasinet,
dagbladet. Tilgjengelig fra:
<http://www.dagbladet.no/magasinet/2008/02/15/527045.html>, [1.10.2011].

Riaz 2, W.K. 31.3.2011, ”Trives som tyv”, aftenposten. Tilgjengelig fra:
<<http://www.aftenposten.no/nyheter/oslo/article4077341.ece>>,[31.3.2011].

Riaz 1, W.K. 12.10.2011, ”588 lovbrudd, kan ikke straffes”, aftenposten. Tilgjengelig
fra: <<http://www.aftenposten.no/nyheter/oslo/article4069064.ece>>,[31.3.2011].

Sandvik, J. 31.10.2008, ”Kunne vært ungått i Danmark”, aftenposten. Tilgjengelig fra:
<<http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article2743872.ece>>,[23.11.2010].

VGDebat, 28.11.2005, ”150 kriminelle herjer fritt”. Tilgjengelig fra:
<<http://vgd.no/samfunn/politikk-norsk/tema/919875/tittel/150-kriminelle-herjer-fritt/side/>>,[1.10.2011].

Virik, M. 12.10.2009, ”Amalie (14) lever i frykt for naboen”, TV2 Nyhetene.
Tilgjengelig fra:
<<http://www.tv2.no/nyheter/innenriks/amalie-14-lever-i-frykt-for-naboen-2947740.html>>, [7.1.2011].

Offentlige dokumenter

*Europarådets rekommandasjon av 2004 nr. 10, om beskyttelse av menneskerettigheter
og verdighet til personer med psykisk sykdom.*

Hartvig, P. 2008, *Rapport til utredningsgruppen for etterkontroll av strafferettslige
særreaksjoner, gjelder utilregnelige lovbrutere, grunnet psykose, med
samfunnsskadelig aktivitet som etter nåværende regler ikke gir grunnlag for
særreaksjon*, Vedlegg 8, Kompetansesenter for sikkerhets-, fengsels -og
rettspsykiatri for Helseregion Sør-Øst, Ullevål Universitetssykehus HF.

Tilgjengelig fra: <http://www.regjeringen.no/upload/JD/Vedlegg/Rapporter/G-0400_Maeland.pdf>, [1.11.2010].

Lov om endringer i psykisk helsevernloven og pasientrettighetsloven m.v., innstilling fra helse- og omsorgskomiteen, Oslo, 2005-2006, Innst. O. nr. 66 (2005-2006).

Lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover: Endring og ikraftsetting av strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner samt endringer i straffeloven §§ 238 og 239, justis- og politidepartementet, Oslo, 2000-2001a, Ot. prp. nr. 46 (2000-2001).

Lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover: Endring og ikraftsetting av strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner samt endringer i straffeloven §§ 238 og 239, innstilling fra justiskomiteén, Oslo, 2000-2001b, Innst. O. nr. 113 (2000-2001).

Mæland, Ø., Sagfossen, B. og Revis, E. 2008, *Etterkontroll av reglene om strafferettslig utilregnelighet, strafferettslige særreaksjoner og forvaring*, justis- og politidepartementet. Tilgjengelig fra: <http://www.regjeringen.no/upload/JD/Vedlegg/Rapporter/G-0400_Maeland.pdf>, [1.11.2010].

Stortingsmøte, 13.3.2002, president Inge Lønning. Tilgjengelig fra: <<http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2001-2002/020313/ordinarsporretime/8/>>, [1.10.2011].

Stortingsmøte, 5.4.2011, sak nr. 17. Tilgjengelig fra: <<http://www.stortinget.no/en/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2010-2011/110405/17/>>, [1.10.2011].

Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner, justis- og politidepartementet, Oslo, 1974, (NOU 1974:17).

Tverrfaglig seminar om rus, psykiatri og kriminalitet, 2.11.10, Kommunesektorens Interesse- og arbeidsgiverorganisasjon, Rogaland, 2010. Tilgjengelig fra: <<http://www.ks.no/Aktivitetskalender/Rogaland-Tverrfaglig-seminar-om-rus-psykiatri-og-kriminalitet/>>, [1.10.2011].

Økt selvbestemmelse og rettsikkerhet: Balansegangen mellom selvbestemmelsesrett og omsorgsansvar i psykisk helsevern, justis- og politidepartementet, 2011, NOU 2011:9. Tilgjengelig fra: <<http://www.regjeringen.no/pages/16658899/PDFS/NOU201120110009000DDDPDFS.pdf>>, [27.9.2011].

Høringsnotater og høringsuttalelser

Advokatforeningen - Den Norske Advokatforeningen, 2011, *Høringsuttalelse* –

utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/DNA.pdf>>, [3.8.2011].

Agder statsadvokatembeter, 2011, *Høring– utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:*
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Agderstatsadvokatembeter.pdf>>, [3.8.2011].

Den norske legeförening, 2011, *Høring - Virkeområde for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra :*
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Dennorskelegeforening.pdf>>, [11.10.2011].

Diakonhjemmet sykehus, 2011, *Høring – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:*
< <http://www.regjeringen.no/pages/14411046/DiakonhjemmetSykehus.pdf> >, [3.8.2011].

DRK – Den rettsmedisinske kommisjon, 2011, *Høring - Virkeområde for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:*
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Denrettsmedisinskekomisjon.pdf>>, [11.10.2011].

Helse Bergen Haukland universitetssykehus, 2011, *Høring - Virkeområde for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:*
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/HelseBergen.pdf>>, [11.10.2011].

Helse Midt-Norge, 2011, *Høring - Virkeområde for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:*
<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/HelseMidtNorg_P.pdf>, [22.6.2011].

Helse Sør-øst, 2011, *Høring - Virkeområde for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet. Tilgjengelig fra:*
<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/HelseSorost_P.pdf>,[22.6.2011].

Høringsnotat 1, 2008, *Etterkontroll av reglene om strafferettslig utilregnelighet, strafferettslige særreaksjoner og forvaring. Tilgjengelig fra:*
<<http://www.regjeringen.no/upload/JD/Vedlegg/Hoeringer/HøringsnotatSærreaksjoner.pdf>>, [21.6.2011].

- Høringsnotat 2, 2010, *Utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<http://www.regjeringen.no/pages/14411047/Horingsnotat_Saerreaksjoner.pdf>, [21.6.2011].
- Kristiansand tingrett, 2011, *Høringsuttalelse – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Kristiansandtingrett_P.pdf>, [3.8.2011].
- KROM - Norsk forening for kriminalreform, 2011, *Høringsuttalelse om – forslag om utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/KROM.pdf>>, [3.8.2011].
- KRUS – Kriminalomsorgens utdanningssenter, 2011, *Høringsuttalelse – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/KRUS.pdf>>, [5.8.2011].
- KRÅD – Det kriminalitetsforebyggende råd, 2011, *Høringsuttalelse – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
< http://www.regjeringen.no/pages/14411046/KRAD_P.pdf>, [3.8.2011].
- Norsk psykologforening, 2011, *Høringsuttalelse – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Norskpsykologforening_P.pdf>, [11.10.2011].
- Politidirektoratet, 2011, *Høring – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/POD_P.pdf>, [3.8.2011].
- Politijuristene, 2011, *Høringssvar – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra:
<<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Politijuristene.pdf>>, [3.8.2011].
- Presiserende merknader til forslaget i høringsnotatet om utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*, 20.12.2010, justis- og politidepartementet. Tilgjengelig fra:
<http://www.regjeringen.no/pages/14411047/Presiserende_merknader_til_horing_om_saerreaksjoner.pdf>, [21.6.2011].

PST – Politiets sikkerhetstjeneste, 2011, *Høring – særreaksjoner for utilregnelige*. Tilgjengelig fra: <http://www.regjeringen.no/pages/14411046/PST_P.pdf>, [3.8.2011].

Riksadvokaten, 2011, *Høring – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra: <http://www.regjeringen.no/pages/14411046/Riksadvokaten_P.pdf>, [3.8.2011].

Rosenqvist, Randi, 2011, *Høring – utvidelse av virkeområdet for strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra: <<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/RandiRosenqvist.pdf>>, [22.6.2011].

Sykehuset Asker og Bærum, 2009, *Høringssvar – Rapport; Etterkontroll av reglene om strafferettslig utilregnelighet, strafferettslige særreaksjoner og forvaring*. Tilgjengelig fra: <<http://www.regjeringen.no/upload/JD/Høringsuttalelser/LOV/Strafferettslig%20utilregnelighet%20særreaksjoner%20og%20forvaring/Sykehuset%20Asker%20og%20Bærum.pdf>>, [23.6.2011].

Universitetssykehuset Nord-Norge, 2011, *Høring – utvidelse av virkeområdet for Strafferettslige særreaksjoner for utilregnelige som begår vedvarende og samfunnsskadelig kriminalitet*. Tilgjengelig fra: <<http://www.regjeringen.no/pages/14411046/UNN.pdf>>, [22.6.2011].

Lover

Lov om skadeserstatning av 13. juni 1969 nr. 26

Psykisk helsevernloven, Lov om etablering og gjennomføring av psykisk helsevern av 2. juli 1999 nr.62

Straffeloven, Almindelig borgerlig straffelov av 22. mai 1902 nr. 10

ANTALL ORD I DENNE AVHANDLINGEN: 41 002

Vedlegg

VEDLEGG 1: Informasjonsskriv til deltakerne.....s. 130

VEDLEGG 2: Samtykkeerklæring.....s. 131

VEDLEGG 3: Case til fokusgruppediskusjonene.....s. 132

Vedlegg 1: Informasjonsskriv utsendt til deltakerne

Mitt navn er Maja Danielsen. Jeg skriver en masteroppgave i rettssosiologi om folks oppfatninger om hva som kan gjøres når personer begår lovbrudd. Jeg ønsker derfor å komme i kontakt med forskjellige personer som til sammen har ulike oppfatninger som finnes blant folk. Målet med oppgaven er å gi en fremstilling av ”alminnelige menneskers” meninger og synspunkter, så du trenger ikke å ha kunnskap om rettssystemet eller straffeloven.

Jeg ønsker å ha gruppeintervjuer med 4-6 personer i hver gruppe. Intervjupersonene skal diskutere og ta stilling til noen konkrete eksempler. For å få med nyanser i oppfatninger, ønsker jeg å bruke båndopptaker. Båndopptaket vil bare jeg ha tilgang til, og det vil bli slettet umiddelbart etter at samtalen er skrevet av. I avskriften vil alle deltakere få fiktive navn. Intervjuet vil ta 1-2 timer og vil foregå enten på Universitet i Oslo, i et grupperom på Blindern eller St. Olavs plass, eller hjemme hos meg på X. Jeg vil så godt det lar seg gjøre etterkomme intervjupersonenes ønsker om tid og sted.

Deltakelse i prosjektet krever ikke at du oppgir annen informasjon enn det du selv ønsker. Jeg er som forsker underlagt taushetsplikt, og deltakerne er sikret full anonymitet. Deltakelsen er frivillig og et samtykke til å delta kan trekkes tilbake i løpet av prosjektperioden uten noen form for begrunnelse. Prosjektet er meldt til Personvernombudet for forskning, Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS.

Intervjuene vil foregå i løpet av våren 2011. Masteroppgaven antas å være ferdig i løpet av høsten 2011.

For spørsmål, eller ved interesse for å delta i prosjektet, ta kontakt med

Maja Danielsen

Institutt for kriminologi og rettssosiologi

Tlf: XXXXXXX E-post: majad@student.uio.jus.no

Vedlegg 2: Samtykkeerklæring til deltakerne

Samtykkeerklæring for deltakelse i forskningsprosjekt:

Deltakelse i prosjektet er frivillig og samtykke til å delta kan trekkes tilbake når som helst i løpet av prosjektperioden. Deltakerne er sikret full anonymitet.

☐ Jeg samtykker herved i å delta i et gruppeintervju i forbindelse med Maja Danielsens masteroppgave på de betingelser som er nærmere beskrevet i tidligere mottatt informasjonsskriv. Jeg aksepterer at den informasjonen jeg gir i intervjuet vil kunne brukes i masteroppgaven.

Navn (med blokkbokstaver):

Sted og dato:

Underskrift:

Vedlegg 3: Case som fokusgruppedeltakerne ble bedt om å diskutere

BAKGRUNNSHISTORIE

Jonas er 33 år og oppvokst hos moren sin. I løpet av Jonas' barndom var moren flere ganger innlagt på psykiatrisk sykehus. Jonas' oppvekst var kaotisk og han var innom flere fosterhjem i perioder da moren ikke klarte å ta vare på ham. Jonas var en innesluttet og engstelig gutt med få venner. Han hadde vanskelig for å tilpasse seg på skolen. Da han kom i tenårene begynte han å naske godteri og øl fra kiosker og dagligvarehandler. I slutten av tenårene begynte Jonas å høre stemmer i hodet. Dette skremte ham så han begynte å røyke hasj for å føle seg roligere. Etter hvert som Jonas ble eldre, hørte han stemmer hyppigere samtidig som han utviklet en fornemmelse av å bli forfulgt. Han begynte å tolke alle trivielle hendelser i hverdagen som tegn på at noen var ute etter å ta ham. På grunn av disse forestillingene klarte han ikke å holde på noen jobb. Han begynte å føle seg svært nedstemt og isolerte seg fra omverdenen mens rusmisbruken tiltok.

- 1. I de siste fem årene har Jonas levd i overbevisning om at han blir forfulgt og at noen er ute etter å skade ham. I denne perioden begår Jonas en rekke lovbrudd.**

BAKGRUNNSHISTORIE

Jonas er 33 år og oppvokst hos moren sin. I løpet av Jonas' barndom var moren flere ganger innlagt på psykiatrisk sykehus. Jonas' oppvekst var kaotisk og han var innom flere fosterhjem i perioder da moren ikke klarte å ta vare på ham. Jonas var en innesluttet og engstelig gutt med få venner. Han hadde vanskelig for å tilpasse seg på skolen. Da han kom i tenårene begynte han å naske godteri og øl fra kiosker og dagligvarehandler. I slutten av tenårene begynte Jonas å høre stemmer i hodet. Dette skremte ham så han begynte å røyke hasj for å føle seg roligere. Etter hvert som Jonas ble eldre, hørte han stemmer hyppigere samtidig som han utviklet en fornemmelse av å bli forfulgt. Han begynte å tolke alle trivielle hendelser i hverdagen som tegn på at noen var ute etter å ta ham. På grunn av disse forestillingene klarte han ikke å holde på noen jobb. Han begynte å føle seg svært nedstemt og isolerte seg fra omverdenen mens rusmisbruken tiltok.

- 2. Jonas fortsetter å begå en rekke tyverier og innbrudd i forskjellige butikker, restauranter, kontorlokaler og parkerte biler i den lille byen han bor i. Han har stjålet varer og penger for rundt 200 -3000 kr per gang. Ved flere anledninger har Jonas stjålet øl, sigaretter og tobakk fra samme matvarehandel. I løpet av de siste fire månedene har han i tillegg brutt seg inn eller gjort forsøk på å bryte seg inn til sammen fem ganger samme sted. Kjøpmannen som driver butikken sover dårlig på nettene og er redd for nye innbrudd. Utgiftene for innbruddene i form av blant annet egenandeler til forsikringsselskap og installering av ekstra sikkerhetsutstyr beløper seg til rundt 200 000 kroner.**

BAKGRUNNSHISTORIE

Jonas er 33 år og oppvokst hos moren sin. I løpet av Jonas' barndom var moren flere ganger innlagt på psykiatrisk sykehus. Jonas' oppvekst var kaotisk og han var innom flere fosterhjem i perioder da moren ikke klarte å ta vare på ham. Jonas var en innesluttet og engstelig gutt med få venner. Han hadde vanskelig for å tilpasse seg på skolen. Da han kom i tenårene begynte han å naske godteri og øl fra kiosker og dagligvarehandler. I slutten av tenårene begynte Jonas å høre stemmer i hodet. Dette skremte ham så han begynte å røyke hasj for å føle seg roligere. Etter hvert som Jonas ble eldre, hørte han stemmer hyppigere samtidig som han utviklet en fornemmelse av å bli forfulgt. Han begynte å tolke alle trivielle hendelser i hverdagen som tegn på at noen var ute etter å ta ham. På grunn av disse forestillingene klarte han ikke å holde på noen jobb. Han begynte å føle seg svært nedstemt og isolerte seg fra omverdenen mens rusmisbruken tiltok.

- 3. Jonas har i perioder gått rundt i hagene innenfor et avgrenset boligområde og kjent på dørhåndtakene til terrassene. Dersom dørene har stått ulåst, har han gått inn og forsynt seg av det som har vært stua. Han har i hovedsak fått med seg penger som har ligget fremme, vaser, bærbar PC-er, jakker, vesker, smykker, pyntegjenstander, dvd-spillere, dvd-er m.m. Verdien av det han har stjålet har beløpet seg til omtrent 200-3000 kr per gang. Selv om beboerne i området har blitt mer påpasselige med å låse døren, har Jonas' handlinger skapt mye utrygghet blant dem.**

BAKGRUNNSHISTORIE

Jonas er 33 år og oppvokst hos moren sin. I løpet av Jonas' barndom var moren flere ganger innlagt på psykiatrisk sykehus. Jonas' oppvekst var kaotisk og han var innom flere fosterhjem i perioder da moren ikke klarte å ta vare på ham. Jonas var en innesluttet og engstelig gutt med få venner. Han hadde vanskelig for å tilpasse seg på skolen. Da han kom i tenårene begynte han å naske godteri og øl fra kiosker og dagligvarehandler. I slutten av tenårene begynte Jonas å høre stemmer i hodet. Dette skremte ham så han begynte å røyke hasj for å føle seg roligere. Etter hvert som Jonas ble eldre, hørte han stemmer hyppigere samtidig som han utviklet en fornemmelse av å bli forfulgt. Han begynte å tolke alle trivielle hendelser i hverdagen som tegn på at noen var ute etter å ta ham. På grunn av disse forestillingene klarte han ikke å holde på noen jobb. Han begynte å føle seg svært nedstemt og isolerte seg fra omverdenen mens rusmisbruken tiltok.

- 4. Jonas røyker store mengder hasj hver dag og ruser seg ofte på amfetamin som en form for selvmedisinering. For å finansiere dette forbruket har han de siste årene solgt hasj til forskjellige personer. Petter har kjøpt hasj av Jonas flere ganger. De siste gangene har ikke Petter hatt råd til å betale for hasjen, men Jonas har latt ham få hasj mot løfte om at han skal få pengene når Petter får trygd. Den dagen trygden blir utbetalt dukker imidlertid ikke Petter opp med pengene.**

Dagen etter bestemmer Jonas seg for å oppsøke Petter. Petter er ikke hjemme, men Jonas finner ham på et sted der rusmisbrukerne i byen ofte vanker. Petter er sammen med Eva og Katrine. Alle tre er tydelig ruset. Jonas går bort til dem. "Hvor er penga mine?" roper han til Petter. Petter ser litt stresset ut og forklarer at han ikke har penger på seg akkurat nå, men at Jonas skal få dem i morgen. Jonas blir svært sint. Han går helt bort til Petter og trekker fram en kniv som han holder opp mot ansiktet hans. "Hvis du ikke gir meg pengene mine så skal jeg drepe deg!" hveser han. Petter stammer frem at han bare har 200 kroner nå, men at han lover å skaffe resten til neste dag. Eva og Katrine trekker seg sakte unna. Da retter Jonas plutselig kniven mot dem mens han skriker "Ikke tro at jeg ikke kan ta dere også!" Petter ser da sitt snitt til å stikke av gårde. Eva og Katrine begynner også å løpe sin vei. Jonas blir stående igjen mens han roper: "Du er død, Petter, død!" Petter blir svært redd, ikke minst fordi han vet at Jonas ved en tidligere anledning er blitt tatt i å gå med en plumbert pistol på seg.

BAKGRUNNSHISTORIE

Jonas er 33 år og oppvokst hos moren sin. I løpet av Jonas' barndom var moren flere ganger innlagt på psykiatrisk sykehus. Jonas' oppvekst var kaotisk og han var innom flere fosterhjem i perioder da moren ikke klarte å ta vare på ham. Jonas var en innesluttet og engstelig gutt med få venner. Han hadde vanskelig for å tilpasse seg på skolen. Da han kom i tenårene begynte han å naske godteri og øl fra kiosker og dagligvarehandler. I slutten av tenårene begynte Jonas å høre stemmer i hodet. Dette skremte ham så han begynte å røyke hasj for å føle seg roligere. Etter hvert som Jonas ble eldre, hørte han stemmer hyppigere samtidig som han utviklet en fornemmelse av å bli forfulgt. Han begynte å tolke alle trivielle hendelser i hverdagen som tegn på at noen var ute etter å ta ham. På grunn av disse forestillingene klarte han ikke å holde på noen jobb. Han begynte å føle seg svært nedstemt og isolerte seg fra omverdenen mens rusmisbruken tiltok.

- 5. En dag Jonas oppholder seg på ett av den lille byens mest rusbelastede steder, blir han stoppet av en politimann i forbindelse med en ID-kontroll. Jonas nekter å fremvise legitimasjon eller oppgi navn og adresse til politimannen. Da politimannen igjen ber om legitimasjon blir Jonas svært aggressiv og begynner å skrike til politimannen. Politimannen ber Jonas om å roe seg ned. Da slår Jonas med knyttet hånd etter politimannens hode, men politimannen klarer å vri seg unna slik at slaget bare sneier borti skulderen hans. Jonas sparker så politibetjenten i hoften og blir etter dette raskt overmannet og kjørt til politistasjonen.**

